In Public domain. Digitization Muthulakshmi Research Academy

॥ श्रीः ॥

॥ त्रिलोचनशिवाचार्यकृता सिद्धान्तसारावलिः ॥

॥ अनन्तशम्भुकृतव्याख्यासहिता ॥

Edited by

Sri R. K. Parthasarathi, M. A., L. T.

and

Sri T. H. Viswanathan, Siromani.

(*Continued from Page 48 of Volume XVII - No. 2*)

॥ क्रियापादः ॥

नत्वा तु वेदवननाथमधीशमात्म-
मन्त्रासिनाऽखिलपाशनिदारदक्षम् ।
सिद्धान्तसारपरमावलिनामधेय-
ग्रन्थक्रियाचरणवृत्तिमिमां प्रवक्ष्ये ॥

तत्र तावदाचार्यः पूर्वं विद्यापादे ज्ञानाधिक्यमुक्तत्वात् सर्वोत्कर्षं कर्तृकारकं पतिपदार्थं तत्कर्मकारकं पशुपदार्थं तदुभयोः प्रवृत्तिनिमित्तं पाशपदार्थं तद्विषयपञ्चकृत्यं तत्फलं च सुविस्तरं विचार्य पुनराद्यश्लोके यस्य प्रसादेनेत्यादिना सूचितक्रियापादोच्यमानकारकपदार्थं विचार्यमाणः इदानीं दीक्षावैकल्ययुक्ता इत्यत्र सूचितदीक्षायाः प्रथमाङ्गभूतं प्रासादमन्त्रविचारं श्लोकानां सप्तभिराचरन् तत्र नवकलाप्रासादमन्त्रोद्धारं द्वादशकलाषोडशकलाप्रासादमन्त्रयोरुद्देशं चैकेन श्लोकेनाह—श्रीमदिति ।

श्रीमत्स्कन्दषट्श्लोकी ।

श्रीमत्स्कन्दगुरोर्हिताय कथितः प्रासादमन्त्रो यथा
प्राणो मेघकया ध्रुवोपरि विधं चैतो यदर्धान्वितम् ।
दण्डः स्यात्परतस्तु शक्तिरपरा ज्ञेयोऽन्तनान्तः शिवो
व्याप्त्यस्याः किलकलतया शशिकलोऽप्येवं निवस्त्वकलः ॥ ३२ ॥

In Public domain. Digitization Muthulakshmi Research Academy

श्रीमदिति क्रियापादस्याविघ्नसमाप्त्यर्थं विवक्षितम् । अन्यथा स्कन्दस्य स्वपदेनैव सर्वोत्कर्षप्रसिद्धेः । स एव गुरुः सप्तगुरूणां मध्ये पठितत्वात् । यदुक्तम्—

सदाशिवमनन्तं च श्रीकण्ठं पुनरम्बिकाम् ।
गुहं विष्णुं च धातारं सदा सप्त गुरून् स्मरेत् ॥ इति ॥

गुरोरित्युक्तेर्गुरूणामेव प्रासादमन्त्रोपयोग इति मन्तव्यः । शिवेनेति अनन्तब्रह्माण्डान्तर्वर्तिश्रीकण्ठाम्बिकाणुपक्षाविच्छिन्नपरम्पराकसदाशिवशम्भुपक्षविवक्षयोक्तम् । अथवा साक्षात्परमशिवानुगृहीतत्वेन सर्वज्ञतादिसंप्रयुक्तत्वात् शिव इति गुणमस्तकवासिश्रीकण्ठनाथः प्रोक्तः, तत्रैव कार्तिकेयान्तरस्याप्यवस्थितेरुक्तत्वात् । यदुक्तं श्रीमत्पौष्करे—

अकृतश्च कृतश्चैव भैरवं ब्राह्ममेव च ।
वैष्णवश्चैव कौमारमौमं श्रीकण्ठमेव च ॥
भुवनानि गुणेष्वष्टौ .... । इति ।

प्रासादमन्त्रस्याविच्छिन्नसंप्रदायज्ञापनार्थमेव एतद्विशेषणम् । यथा शिवेनोक्तं तथा वक्ष्यामीत्यर्थः । प्रासाद इति शिवाभिव्यक्तिभूमित्वात् प्रासाद इव प्रासादः तथापि निरुक्तिरप्युक्ता । यथा—

प्रशब्दस्याच्छिवज्ञानं साशब्दाद् गतिरुच्यते ।
दशब्दो मत्स्वरूपं स्यात् प्रासादमभिधीयते ।
ज्ञानेन मुक्तिदं यस्मात् तस्मात्प्रासाद उच्यते ॥

प्राणः हकारः । तथा मन्त्रनिघण्टौ—

गगनकुटिलशून्यं व्योममायाशिवान्तं
नभसचलकुलीलक्ष्मीपञ्चप्राणघोषाः । ?
हकार .... । इति ।

शेषा औकारः । तदुक्तं तत्र—

औकारो दर्शनान्तं च पोरकाकुख्या परस्तथा ।
अन्ताहार्यश्वरो शेषा हृषीकेशो जनार्दनः ॥ इति ॥

क्षमा ऊकारः । तथा तत्र—

ऊकारो वामकर्णं च दीर्घघोणा रसः क्षमा ।
नारायणस्तथापीशो भूतान्तमिति केचन ॥ इति ॥

विषं मकारः । तथा तत्र—

मकारश्चक्षुर्दीप्तात्मा विश्वभागमहेश्वरः ।
महाकालो महामाया गलमुण्डी विषं विदुः ॥ इति ॥

चेतः बिन्दुः । तथा चोक्तं तत्र—

अङ्कुरश्च क्रियामुख्यं पद्मनाभस्त्रिपञ्चमः ।
चेतना सुमना मूर्ध्नि कथ्यते कविभिस्तथा ॥
बिन्दुरेव च .... । इति ।

अर्धाब्जमर्धचन्द्रः । 'अब्जो जैवातृकस्सोमः' इत्यमरः । दण्डो नादः । दण्डाकारत्वात् दण्ड इत्युपचर्यते । यदुक्तम्—इन्दुवृत्तहलाकृतिरिति । शक्तिरिति सर्वस्याकारणभूता बिन्दोः कार्या शक्तिकला । यदुक्तं श्रीमन्मृगेन्द्रे—

शक्तेर्नादो भवेद्बिन्दुरक्षरं मातृका ततः ॥ इति ॥

अत एव अपरेति विशेषिता । उन्मना उन्मनाकला । एवं शक्तिकल इति शक्तेर्नवात्मकत्वात् नवसंख्या लक्ष्यते । कलेति अंशः प्रोच्यते । अन्त इत्येतदन्तर्मन्त्र उच्चार्यमाणे सति तद्वाच्यभूतशिवो नवकलाप्रासादमन्त्ररूपो भवतीत्यर्थः । तन्मन्त्रस्तु हकार ऊकार औकारो मकारो बिन्दुरर्धचन्द्रो नादश्शक्तिरुन्मना इति नव । तदुक्तम्—

सान्तं षष्ठं च षष्ठं च आन्तं बिन्द्वर्धचन्द्रके ।
नादस्तदूर्ध्वगा शक्तिरुन्मना नवधा शिवः ॥ इति ॥

एवं शिवो द्वादशकलाप्रासादमन्त्रः । एवं षोडशकलाप्रासादमन्त्रश्च । तौ मन्त्रौ वक्ष्ये इत्यर्थः ॥ ३३ ॥

उद्दिष्टक्रमेण द्वादशकलाषोडशकलाप्रासादमन्त्रयोरुद्धारविधिमाह—शून्य इति ।

In Public domain. Digitization Muthulakshmi Research Academy

शून्ये चण्डांशुवोणे पशुरपि च ततो लम्बनार्धाब्जरोधि-
र्दण्डो दण्डान्तशक्तिर्युपरि च समना चोन्मना व्यापिकान्या ।
अर्कांशे व्यापिकान्ते वियदपि च सतानन्तसंज्ञाप्यनाथा
प्रासादेनाश्रिता प्राग्शिव च तु समना षोडशांशे तथान्या ॥ ३४ ॥

शून्यं हकारः । तदुक्तम्—

नादो गुह्यं परं जीवो देहीभूतं च पञ्चमम् ।
सान्ततत्त्वान्तभूतान्तं शिवार्णं शून्यमव्ययम् ।
एतान् पर्यायनामानि हकारस्य विजानते ॥

चण्डांशुरादित्य इत्यर्थः । 'सूरसूर्यार्यमादित्यः' इत्यमरः । अनेन अकाराक्षर उच्यते । तथा निघण्टुः ।

अकारो विष्णुरादित्यो वासुदेवो महाबलः ।
श्रीकण्ठोदरकादिस्तद् ब्राह्मी पूर्णोदराकृतिः ॥ इति ॥

तत्र लक्षणया औकार उच्यते । वोण ऊकारः । दीर्घवोणस्य ऊकारत्वात् ह्रस्वमपि वोणतयोक्तम् । तत्रापि ऊकार एव तु पशुमलस्तद्वाचकत्वान्मकार उच्यते । लम्बना बिन्दुः अमृतत्वरूपत्वात् तथा प्रोक्ता । अर्धाब्जमर्धचन्द्रः । रोधिः निरोधिः दण्डो नादः । दण्डान्तो नादान्तः । शक्तिः वामपार्श्वबिन्दुयुक्तसीराकृतिः । उपरि समना चोन्मना अन्या व्यापिकेति तयोरधो व्यापिका समना उन्मना चेत्यर्थः । अर्कांशे द्वादशकलाप्रासादे एवंभूता कला । तद्युक्ते मन्त्रे शिवोऽभिव्यक्तो भवतीत्यर्थः । हौकार ऊकारो मकारो बिन्दुरर्धचन्द्रः निरोधिः नादः नादान्तः, शक्तिर्व्यापिनी, समना, उन्मना, इति द्वादशकलाः । तथोक्तम्—

अकारश्च उकारश्च मकारो बिन्दुरेव च ।
अर्धचन्द्रनिरोधी च नादो नादान्त एव च ॥
शक्तिश्च व्यापिनी चैव समना चोन्मना तथा ।
समनान्ते पाशजालमुन्मन्यन्ते परशिवः ॥ इति ॥

अथ षोडशकलाप्रासाद उच्यते । षोडशांशे प्रासादे व्यापिकान्ते वियदुपना व्योमरूपा, अनन्तसंज्ञा, अनाथा, अनाश्रिता इति चतुष्कला । ततस्समना अन्या

प्राग्शिव इति । हौकारः ऊकारः मकारः बिन्दुः अर्धचन्द्रः निरोधिः नादः नादान्तः शक्तिः व्यापिनी व्योमरूपा अनन्ता अनाथा अनाश्रिता समना उन्मना इत्यर्थः । तदुक्तं सिद्धान्तरहस्ये—

समनाव्यापिकान्तस्थे व्योमाद्यानन्तसंज्ञके ।
अनाथानाश्रिता चैवं ज्ञेया व्यक्तकलश्शिवः ॥ इति ॥

एतदुक्तं भवति—श्रीमत्स्कन्दगुरोश्शिवेन कथित इत्युक्तत्वात् श्रीमत् सार्धत्रिंशतिकालोत्तरे स्कन्दाय श्रीकण्ठनाथेन उक्तप्रकारमेवोच्यत इति । यथा प्रासादमन्त्रः तत्रोक्तः ।

षष्ठं त्रयोदशान्तं च पञ्चमे विनियोजयेत् ।
शिवं तं तु विजानीयात् पञ्चमूर्तिस्सदाशिवः ॥ इति ॥

तत्सूत्रस्य वृत्तिश्च श्रीरामकण्ठाचार्येण कृता यथा पञ्चदीर्घमात्रायुक्तात् पञ्चमं यत् सान्तं बीजं तस्मिन् औकारयुक्ते षष्ठमूकारं नियोजयेत् । त्रयश्च दश च येषां स्वराणां ते त्रयोदश । त्र्यन्तं दशान्तमित्यर्थः । तत्र त्र्यन्तमिति शिखारूपं दशान्ते चानुस्वारं पूर्ववाक्येन प्राप्तं चात्र नियोजयेत् । न चात्र युगपत् मात्राचतुष्टयस्य हकारस्योच्चारणं न संभवतीति चोदनीयं तत्संभवस्यानुभवसिद्धत्वात् । तस्मिन्नेकप्रयत्नतः समुच्चार्यमाणे निरन्तराव्यवहितहकारौकार ऊकारबिन्दुप्लुतमात्रोपलक्षिते ऊकाररूपशिखामात्रास्वसंवेद्यत एव कूटाक्षरवद्भासमानत्वादिति । ततस्तु नवकलाप्रासादमन्त्रः स एव हौं ऊं मं द्वादशकलाप्रासादमन्त्रस्तु हौं ऊं षोडशकलाप्रासादमन्त्रस्य तद्वदेव । ननु शून्ये चण्डांशुवोण इत्यादिना द्वादशकला एवोक्ताः । तद्युक्तत्वाद् द्वादशकलाप्रासादमन्त्र इत्युक्तम् । तदसत्, शून्येन हकारेण सह त्रयोदशकलास्सन्तीति । सत्यम् । यथा आकाशं विना वायोस्सञ्चरणं न संभवति, तद्वद्धल्मात्रस्य हकारस्य अकारकलां विनोच्चारायोगात् तस्याकारकलायामेवान्तर्भाव इति द्वादशकलात्वं सिध्यत्येवेत्यदोषः । तदुक्तम्—

अकारश्च हकारश्च द्वावेतावेकसंस्थितौ ।
विभक्तिर्नैव विद्येत मारुताम्बरयोरिव ॥ इति ॥

तदुक्तमाचार्यैः—

मूलात्कुण्डलिनीनिवासभवनात्पञ्चाम्बराळस्वनो
हृत्पातक्षणरोहदङ्कुरनिभो व्याप्यन्तमास्ते शिवः ॥ इति ॥

In Public domain. Digitization Muthulakshmi Research Academy

यद्येवमकारादिकलाः प्रणवस्यैव युक्ताः न तु प्रासादस्य तदुद्धारे किमर्थमुच्यन्ते । सत्यम् । सर्ववर्णानामकारमातृकायां संभवस्योक्तत्वात् । मेधाख्यौकारस्याप्यत्रास्तित्वमुक्तमन्यत्र द्वादशकलाप्रासादादौ मेधाकलायुक्तत्वेन प्रोक्तत्वादित्यविरोधः ॥ ३४ ॥

अथ कलानां मात्राक्रमं शून्यषट्कं चैकेन श्लोकेनाह—त्रिद्व्येकेति ।

त्रिद्व्येकार्धतदर्धतद्दलकलाद्वन्द्वाग्निवेदाध्वभिः
सर्पाक्षीन्दुकवर्गबाणयुगलैर्मात्रामनोमालया ।
उक्तेऽर्कांशगते त्रिकत्रिविरहाच्छून्यं त्रयं चान्तरे
चैकैकात्परतस्त्रिशून्यमिति षट्छून्यं विदुः पण्डिताः ॥ ३५ ॥

उक्ते पूर्वं प्रतिपादिते अर्कांशगते द्वादशकलाप्रासादे क्रमात् कलानामेव मात्राः त्रिः हौकारस्य तिस्र एव मात्राः । द्विः उकारस्य द्वे मात्रे । एकः मकारस्य एका मात्रा । ननु व्यञ्जनं स्वर्धमात्रकमित्युक्तत्वात् कथमेकमात्रता । सत्यम् । तस्यापि प्लुतत्वस्य कैश्चिदाचार्यैरुक्तत्वात् । तस्य प्लुतोच्चारणादेकमात्रत्वं युक्तमेवेत्यविरोधः । अर्धः बिन्दोरर्धमात्रा । तदर्धः अर्धचन्द्रस्य पादमात्रा, तद्दलमिति निरोधेः पादार्धम् । एकमात्राया अष्टमांशमात्रेत्यर्थः । कलेति नादस्य षोडशांशः पूर्ववत् । द्वन्द्वाग्निरिति द्वन्द्वं द्वयं अग्निः त्रयम् । तदुक्तक्रमेणैकस्थानदशस्थानसङ्ख्यया द्वात्रिंशांशमित्यर्थः । नादान्तस्य एकमात्रा । द्वात्रिंशांशमात्रेति यावत् । वेदाध्वभिरिति । वेदाश्चत्वारः, अध्वानः षट् पूर्ववत् । चतुष्षष्टिसङ्ख्यांशमित्यर्थः । शक्तेरेकमात्रायाश्चतुष्षष्ट्यंशमात्रेति यावत् । सर्पाक्षीन्दुकेति सर्पाः अष्टनागाः, अक्षि द्वयं, इन्दुः एकः । तदुक्तक्रमेण एकदशशतस्थानत्वात् अष्टाविंशत्यधिकशतांशमित्यर्थः । व्यापिन्या एकमात्राया अष्टाविंशत्यधिकशतांशमात्रेति यावत् । वर्गबाणयुगलैः इति । वर्गं षट् अध्वा, बाणाः कामबाणाः पञ्च, युगं द्वयं । पूर्ववत् षट्पञ्चाशदधिकद्विशतांशमित्यर्थः । समनाया एकमात्रायाः षट्पञ्चाशदधिकद्विशतांशमात्रेति यावत् । मनोमालयेति उन्मनायाः अव्यपदेश्यमात्रेति यावत् । शून्यषट्कमपि द्वादशकलप्रसाद एव क्रमेणोच्यते—त्रिकत्रिविरहात् शून्यं त्रयं चान्तरे इति । त्रिकत्रिविरहात् हौकारउकारमकारत्रयाणां विरहात् त्यागात् एकं शून्यम् । बिन्द्वर्धचन्द्रनिरोधिकात्रयत्यागात् द्वितीयं शून्यम् । नादनादान्तशक्तित्रयत्यागात्

तृतीयं शून्यम् । एकैकात्परतस्त्रिशून्यमिति व्यापिन्या ऊर्ध्वमेकं शून्यम् । समनाया ऊर्ध्वं द्वितीयं शून्यम् । उन्मनाया ऊर्ध्वं तृतीयं शून्यमिति । शून्यं नाम सार्धत्रिशतिकालोत्तरादौ यदुक्तम्—

हंसहंसेति यो ब्रूयाद्धंसो नाम[1] सदाशिवः इत्यादिसूत्रैः प्राणगमागमस्य हकारेण प्राणवृत्त्यात्मना सकारेण चापानवृत्तिरूपेणान्वयप्रवृत्त्या यो नादो हंसरूपेण दृश्यते स एव नादरूपो हंसः वर्णान्तररूपेण परिणमते । यदाहुः—

आकाशवायुप्रभवश्शरीरात्समुच्चरन् वक्त्रमुपैति नादः ।
स्थानान्तरेषु प्रविभज्यमानो वर्णत्वमागच्छति यस्स शब्दः ॥ इति ॥

ततस्तु य एव हंसस्यादिमध्यान्तस्य वर्णत्रयस्य वर्णान्तरपरिणत्या भवत्तदेव शून्यषट्कं चिन्त्यादिविन्यस्तैः प्रथमहंसः आदिमध्यान्तशून्यरूपः । तत्र हकारः औकार ऊकारमकाररूपेण परिणमते । तद्रूपेणाभावोऽत्र प्रथमशून्यम् । अकारो बिन्द्वर्धचन्द्रनिरोधिरूपतया परिणमते तदा मध्यशून्यम् । यदा सकारो नादनादान्तशक्तिरूपेण परिणमते तदा अन्तशून्यम् । यदुक्तम्—ऊर्ध्वशून्यमधश्शून्यं मध्यशून्यं तृतीयकम् । इति । एतत्सकलप्रासादशून्यं, यतो मूलाधारादारभ्य ब्रह्मरन्ध्रावध्येतदक्षरपरिणामस्य वक्ष्यमाणत्वात् । तदुक्तं श्रीमद्विंशतिकालोत्तरे—

देहस्थस्सकलो ज्ञेयो निष्कलो देहवर्जितः । इति ।

अत एव द्वितीयो हंसरूपः व्यापिनीसमनोन्मनीरूपेण परिणमतोऽस्य वर्णत्रयस्याभावो यत्तदूर्ध्वशून्यत्रयम् । यदुक्तम्—

तदूर्ध्वं व्यापिनीशून्यं समनायां तु पञ्चमम् ।
उन्मनायां तथा षष्ठं षडेते शून्यकं मतम् ॥ इति ॥

त्रिषट्छून्यं विदुः पण्डिताः इति । एतत्षट्छून्यज्ञानाभावयुक्ता ये ते शिष्ययोजनादावपण्डिता एव । ते यदा प्रासादशून्यादिं विदित्वा प्रासादप्लुतोच्चारणनादशिखावृत्त्या द्वादशान्ते संस्थिताः सर्वतोऽनवच्छिन्नसंविदो भवन्ति, तदा निष्कलशिवसमानधर्माः पाशच्छेदादि कर्तुं पण्डिताः समर्था भवन्ति इत्यर्थः ।
तदुक्तं श्रीमत्त्रिंशतिकालोत्तरे—

1. ग. देवः

In Public domain. Digitization Muthulakshmi Research Academy

प्रासादाब्जशिखान्तस्थो यस्तु दीक्षां करोति हि ।
आचार्यस्सह शिष्यैः स शिवसायुज्यतां व्रजेत् ॥ इति ॥

अत एव ज्ञायते । आध्यात्मिकहंसस्वरूपपरिणतिरेव मन्त्रः । ततस्तत्र शून्यषट्कमिति उक्तत्वात् तदेकीभूतजीवस्यापि तदुपाधिरस्ति । तदधिष्ठायकशिवस्यापि तदुपाधिरस्तीति कृत्वा ततस्समस्तोपाधिशून्ये सप्तमे शिष्ययोजनं समाधिरपि कार्यम् इति । तदुक्तम्—

षट्छून्यानि तु संत्यज्य सप्तमे तु लयं कुरु ॥ इति ॥
मेधादिकार्काख्यकलासु मध्यात् त्रिकत्रिकाणां विरहात् त्रिशून्यम् ।
एकैकहानेरुपरि त्रिशून्यं शून्यात्परं योजय धाम शैवम् ॥ इति च ॥

ननु शून्यं वस्त्वभावो हि । सत्यम् । द्विविधं शून्यम्—अत्यन्तशून्यम्, उपलम्भकाभावात् शून्यमिति । अत्रोपलम्भकाभावात् शून्यमेवोक्तमित्यदोषः । तदुक्तम्—

तच्छून्यं तु परं सूक्ष्मं सर्वावस्थाविवर्जितम् ।
अशून्यं शून्यमित्युक्तं शून्यं चाभाव उच्यते ॥
अभावस्तु तदुद्दिष्टो यत्र भावः क्षयं गतः ।
सत्तामात्रं परं शुद्धं तत्पदं किमपि स्थितम् ॥ इति ॥ ३५ ॥

अथ द्वादशकलाप्रासादकलानां प्रस्तारविधिमाह—घोष इति ।

घोषो मेधा क्षमाख्यो विषमथ च ततश्चेतना चन्द्रखण्डं
त्र्यश्रं दृग्वृत्तसीरोऽरुणकिरणहलस्सेन्दुसीरा क्रमेण ।

पद्योत्तरार्धं शार्दूलविक्रीडितम्—

वृत्तार्कत्रिशिखा द्विबिम्बकलिता रेखा द्विगुञ्जोन्मना
साकारं मनसा स्मरेदपि कलाः प्रत्येकमर्के शिवे ॥

घोषश्शिवबीजो हकारः, मेधा औकारः, क्षमाख्यः ऊकारः, विषं मकारः । अथ च ततः चेतना बिन्दुः ० । चन्द्रखण्डमर्धचन्द्रः ◡ । त्र्यश्रं त्रिकोणं △, निरोधिः दृग्वृत्तसीरः दृक् चन्द्रः अत्रेः नेत्रजत्वात् । वामपार्श्वबिन्दुः वृत्तम् । सीरो हलः दृग्वृत्ताभ्यां युक्तसीराकृतिः यस्य स दृग्वृत्तसीरः इत्यनेन नाद उच्यते । दक्षिणवामपार्श्वयोर्बिन्दुयुक्तसीराकृतिरित्यर्थः । अरुणकिरण आदित्यः ।

अनेन दक्षिणपार्श्वबिन्दुरुच्यते । तद्युक्तहलाकृतिर्यस्य सोऽरुणकिरणहलः नादान्तः ᳲ । सेन्दुसीरा वामपार्श्वबिन्दुयुक्तसीराकृतिर्यस्यास्सा सेन्दुसीरा शक्तिकला ᳲ । वृत्तार्कत्रिशिखा वृत्तार्क इति दक्षिणपार्श्वबिन्दुरुच्यते । तद्युक्तत्रिशिखं त्रिशूलं तद्वदाकृतिर्यस्याः सा वृत्तार्कत्रिशिखा व्यापिनी कला ψ० द्विबिम्बकलिता रेखा दक्षिणवामबिन्दुयुक्ता द्विरेखाकृतिर्यस्यास्सा समना कला ०॥० द्विगुञ्जोन्मना । अत्र च बिम्बकलितत्वमनुभवति । द्विबिम्बकलिता द्विगुञ्जाकृतिरुन्मना कला ०ᳲ ᳲ० । एवंक्रमेण अर्के शिवे द्वादशकलाप्रासादे प्रत्येकं हकारादिकलायाः प्रस्तारः । साकारं तदुक्ताकारसहितं यथा भवति तथा मनसा स्मरेत् । उक्तप्रस्तारक्रमेण कलानामाकृतयस्स्मार्या इत्यर्थः । तदुक्तं पूजास्तवे —

आदिपञ्चकमृत्युभूषणचन्द्रखण्डगुणाश्रद-
ग्भानुगध्वनिसीरभास्करसेन्दुवृत्तहलाकृतिः ।
स्वांशुग्त्रिशिखद्विबिम्बगतद्विगुञ्जग उन्मनाः
पातु वस्सकलोऽपरस्सकलाकलस्त्वकलश्शिवः ॥ इति ॥ ३६ ॥

[1]अथ कलानामध्यात्मस्थानं चात्राधिदेवतास्तत्व्याप्तिं चैकेन श्लोकेनाह—वस्तेरिति ।

वस्तेर्नादोऽथ नाभेस्त्रिपदमजगृहे हृत्कजे क्ष्माकृतान्तं
विष्णुः कण्ठे कलान्तं रसमपि च पशुः तालुनि ग्रन्थिरुद्रौ ।
विघ्नेशौ बिन्दुनन्तौ भ्रुवि जलधिकला ब्रह्मरन्ध्रे सदेशः
शक्त्यन्तं व्याप्य तिष्ठत्युपरि युगकलाकाङ्गुलेनाहतेशः[2] ॥ ३७ ॥

वस्तिर्मूलाधारम् । वस्तिर्नाभेरध इत्यमरः । तदारभ्य नाभेरधो नाद इति हकारः । मूलाधारमारभ्य नाभिपर्यन्तं व्याप्य हकाराक्षरस्तिष्ठतीत्यर्थः । अथाजगृहे हृत्कजे त्रिपदं क्ष्माकृतान्तं व्याप्य तिष्ठतीत्यन्वयः । अस्यार्थः अजगृहे ब्रह्मस्थाने हृत्कजे हृदयपङ्कजे त्रिपदं त्रिमात्रेण चरतीति त्रिपदमौकारः । मेधाकलेत्यर्थः । क्ष्माकृतान्तमिति क्ष्मः पृथिव्याः अकृतमव्यक्तं तदन्तं क्ष्माकृतान्तं मर्यादार्थे आङ्योगादाकृतान्तमिति क्रमम् । हृदि मेधाकला पृथिवीमारभ्य प्रधानान्तं तत्त्वानि व्याप्य तिष्ठति । तस्याः ब्रह्मा कारणेश्वर इत्यर्थः । अथ कण्ठे विष्णुरपि

1. ख पुस्तके व्याख्यान्तरं दृश्यते । 2. युगकलाभान्वङ्गुलेनाहतेशः इति मातृकापाठः ।

In Public domain. Digitization Muthulakshmi Research Academy

रसं च कलान्तं व्याप्य तिष्ठति । अस्याः अर्थः कण्ठस्थाने विष्णुः कारणेश्वरः । रसमूकारः कलान्तं कलातत्त्वपर्यन्तं कण्ठे ऊकारकला प्रधानादूर्ध्वं कलातत्त्वपर्यन्तं व्याप्य तिष्ठति । तस्याः विष्णुः कारणेश्वर इत्यर्थः । अथ तालुनि ग्रन्थिरुद्रौ पशुः व्याप्य तिष्ठति । तालुनि तालुस्थाने ग्रन्थिः माया, रुद्रः कारणेश्वरः । पशुः मकारकला तालुस्थाने मकारकला कलातत्त्वादूर्ध्वं मायातत्त्वमेकं व्याप्य तिष्ठति । तस्याः कारणेश्वरो रुद्र इत्यर्थः । अथ भ्रुवि भ्रूस्थाने बिन्द्वनन्तौ विद्येशौ व्याप्य तिष्ठतः । बिन्दुः बिन्दुकला अनन्तः कारणेशः । विद्या शुद्धविद्यातत्त्वं ईशः ईश्वरतत्त्वं बिन्दुकलानन्तयोर्मध्ये बिन्दुकलाशुद्धविद्येश्वराख्यतत्त्वद्वयं च व्याप्य तिष्ठति । तस्याः कारणेश्वरोऽनन्त इत्यर्थः । अथ ब्रह्मरन्ध्रे जलधिकला शक्त्यन्तं व्याप्य तिष्ठति । सदेशः ब्रह्मरन्ध्रस्थाने जलधिश्चतुःसंख्यावाची । ततः अर्धचन्द्रनिरोधिनादनादान्तकलाचतुष्टयमुच्यते । शक्त्यन्तमिति सादाख्यतत्त्वं शक्तितत्त्वं चोच्यते । सदेशः कारणेशः भ्रूमध्यादारभ्य ब्रह्मबिलान्ते पादोनत्र्यङ्गुले स्थाने क्रमेणार्धचन्द्रादिचतुष्कलास्तिष्ठन्ति । तासां व्याप्तिः सदाशिवशक्तितत्त्वद्वयमेव । कारणेश्वरः सदाशिव एवेत्यर्थः । शिवतत्त्वस्य शक्तितत्त्व एवान्तर्भावस्योक्तत्वात् ऊर्ध्वं तत्त्वव्याप्तिर्नोक्ता । तदुपरि युगकला भान्वङ्गुले तिष्ठति । अनाहतेशः उपरि ब्रह्मरन्ध्रादुपरि युगकलायुगानां चतुःसंख्यात्वात् चतुष्कला भान्वङ्गुले द्वादशाङ्गुलस्थाने तत्रैकाङ्गुले शक्तिकला तिष्ठति । तदूर्ध्वं त्र्यङ्गुले व्यापिनीकला तिष्ठति, चतुरङ्गुले समनाकला तिष्ठति. तदूर्ध्वं चतुरङ्गुले उन्मनाकला तिष्ठति । तासां कारणेश्वरः अनाहतेश इत्यर्थः ॥ ३७ ॥

[1]तथा तासां क्रमेण कान्तिरुच्यते—मेघादय इति ।

मेघादयो वह्निशिखाप्रभार्कचन्द्राभविद्युद्द्युतिदीपभासः ।
अर्धेन्दुभौ दण्डतदन्तरत्नविद्युत्प्रभोर्ध्वं शतभानुभासः ॥ ३८ ॥

मेघादयो बिन्द्वन्ताश्चतस्रः कलाः क्रमेण हौकारकला वह्निशिखाप्रभा । उकारकला अर्कचन्द्रप्रभा । मकारकला विद्युत्प्रभा । बिन्दुकला दीपप्रभा । अर्धेन्दुभौ क्रमेण अर्धचन्द्रनिरोधी द्वे कले अर्धचन्द्राभे एव । दण्डतदन्तरत्नविद्युत्प्रभा नादः तदन्तो नादान्तः तयोः रत्नविद्युतोः प्रभा । नादस्य रत्नप्रभा नादान्तस्य

1. घ. चन्द्रनग्रवृत्तेन कलानां वर्णान् क्रमेणाहेत्यादि व्याख्यन्तरं दृश्यते ।

विद्युत्प्रभेत्यर्थः । ऊर्ध्वं शतभानुभासः नादान्तादूर्ध्वं विद्यमानशक्त्यादिकाश्चतस्रः कलाः । शतसंख्यावृद्धार्ककान्तयः । शक्तिकला शतभानुप्रभा । व्यापिनी सहस्रभानुप्रभा । समना अयुतसूर्यप्रभा । उन्मना लक्षभानुप्रभेत्यर्थः । इत्थं प्रासादमन्त्रस्य कलाख्यानमात्राशून्याकृतिस्थानाध्वव्याप्तिकारणाभा उक्ता आचार्यादीनां मुक्त्यर्थमिति मन्तव्याः । तदुक्तं सिद्धान्तरहस्ये—

मात्राभाकारणाख्यानस्थानशून्याङ्गुलाध्वसु ।
शक्त्याकृत्योः कलाव्याप्तिं ज्ञात्वा को वा न मुच्यते ॥ इति ।

नन्वत्र त्रिविधानां प्रासादमन्त्राणां शिव एव वाच्य इत्युक्तं पूर्वम् । इदानीं ब्रह्मादिकारणा अपि प्रोक्ताः । तत्कथम् । सत्यम् । तेषां सर्वेषां वाचकमन्त्राणां प्रासादावयवभूतनादाक्षरोपादानजातत्वेन तत्र विद्यमानत्वात् तद्वाच्यमन्त्रेष्वपि शम्भुपक्षस्योक्तत्वात् तत्तन्मन्त्राधिष्ठायकत्वेन शिव एव ब्रह्मादिपदवाच्य इत्यविरोधः । तदुक्तं तत्त्वसङ्ग्रहे—

अणुशम्भुशक्तिपक्षा विद्याविद्येश्वरेषु विद्वद्भिः ।
गीता .... ॥ इति ॥

अत एव सर्वे मन्त्राः प्रासादे जाता इति पृथगन्यमन्त्रोद्धारा आचार्येण नोक्ता इति मन्तव्याः । तदुक्तं श्रीमद्द्विशतिकालोत्तरे—

सद्यश्चाष्टकलायुक्तमकाराक्षरसंभवम् ।
विद्यादुकारजं वाममघोरं तु मकारजम् ॥
बिन्दुजः पुरुषो ज्ञेयः ईशानस्तु शिवात्मकः ।
एवं मन्त्रास्तु पञ्चैते स्मृताः प्रासादसंभवाः ॥ इति ॥

ननु प्रणवाक्षराण्येतान्यकारादीनि, न तु प्रासादाक्षराणि, तानि हि हकारादीनि । सत्यम् । अत एवात्र निमित्तत्वेन एतानि निर्दिष्टानि । तथाहि—

अकाराद्यक्षरे सद्योजाताद्युत्पन्ने सञ्जातं प्रासादाक्षरं हकाराख्यं तदकाराक्षरसंभवं सद्योजातम् । श्रूयते हि—

अकारश्च हकारश्च द्वावेतावेकसंस्थितौ ।
विभक्तिर्नैव विद्येत मारुताम्बरयोरिव ॥ इति ॥

In Public domain. Digitization Muthulakshmi Research Academy

एवमुकारादिजा वामदेवादयः। अत एव प्रणवकलानन्तरमेवैताः प्रासादकलाः सद्योजाताद्याः क्रमेणैवोत्पन्ना इत्यर्थः। अत एव प्रणवस्य मन्त्रादौ प्रयोग इति प्रणवोद्धारश्चात्र सिद्धम्। हकाराक्षरे मात्राद्वादशसंस्थिते सति पञ्चब्रह्मषडङ्गोद्धारश्चात्र भवति हं हिं हुं हें हों हां हीं हूं हैं हौं हः इति।
तदुक्तं तत्रैव—

यवर्गादष्टमं बीजं मात्रैर्द्वादशभिः स्थितम्।
अक्षरान्तरितं कृत्वा स षडङ्गशिवो भवेत्॥ इति।

षड्विधप्रासादश्च एता एव सिध्यन्ति। सकलप्रासादः हुम् इत्येष एव। निष्कलप्रासादस्तु हौम् इत्येष एव। शून्यप्रासादस्तु हल्मात्रहकार एव। कलाढ्यप्रासादस्तु षोडशकलाप्रासाद एव। समलङ्कृतप्रासादस्तु शिरोबीजमेव। हीम् इति यावत्। क्षपणप्रासादस्तु हृद्बीजमेव। हां इति यावत्। अन्तस्थप्रासादस्तु पक्षबीजमेव। हः इति यावत्। कण्ठोष्ठ्यप्रासादस्तु हसूम् हां इति यावत्। इत्येते षड्विधप्रासादा अणिमाद्यष्टैश्वर्यविषये क्रमेण योज्याः। अष्टविधप्रत्ययविषये च प्रासादमन्त्रा एव योज्याः। अग्निज्वलने ओं हूं हौं हं ओं नम इत्येष प्रासादमन्त्र एव। अथ तच्छमने ओं हूं हौं हूं ओं नम इत्येष प्रासाद एव। पक्षस्यालभने च तथा ओं हूं हौं हूं ओं नम इत्येष प्रासाद एव। महापातकदाहने, ओं हूं हौं हूं ओं नम इत्येष प्रासाद एव। महापापक्षपणे तु ओं हां हौं हां ओं नम इत्येष एव। विषनाशे तु ओं हीं हौं हीं ओं नम इत्येष एव। निर्बीजकरणे चानग्निज्वलन उक्त एव प्रासादः योज्यः। गृहनाशे तु ओं हूं हौं हूं फण्णमः ओमित्येष एव। ज्वरनाशे तु ओं हुं फट् ओं हूं फट्, ओं हौं फट्, ओं हं फट् ओं फट् फट् फट् फट् फट् इत्येष एव प्रासादः। तेषामपि सर्वेषां प्रासादानां ओङ्कारमादौ युञ्ज्यात्। ततः प्रासादः ततश्शिवायपदम् ततस्तु नमःपदम् अर्चनाविषये। होमे स्वाहान्त एव। तदन्यत्र विशिष्टविषये तत्तत्कल्पोक्तप्रकारं कुर्यात्। इत्येते अन्यपाशुपतास्त्रादिमन्त्रोद्धारश्च श्रीमद्द्विशतिकालोत्तरादेरेवावधेयाः नात्र ग्रन्थविस्तरभयाल्लिख्यते॥ ३८॥

इत्थं प्रासादलक्षणं सप्रपञ्चं विचार्य, तदुपासनेन सह जपलक्षणं तत्फलं च विचारमुखेन वाक्यस्थानविधिविवेकेन श्लोकेनाह—मन्त्रमिति।

मन्त्रं षट्कलमास्यरन्ध्रमुकुलाद्याधारसंस्थं क्रमात्
तुर्यं धाम विशन्तमेनमसकृद्यस्य प्रसादाद्धिया।
सिक्ताः सौधरसैः प्रयान्त्यभिमतान्यन्ते यदीयं महः
शम्भोस्तस्य नमश्शिवाय पदयुग्जप्यं सतारं सदा॥ ३९॥

सतारं नमश्शिवायपदयुक् षट्कलमास्यरन्ध्रमुकुलाद्याधारं क्रमात्तुर्यमेतं धाम विशन्तमेनं मन्त्रं यस्य प्रसादात् यदा सौधरसैः सिक्ता ये ते जपेयुर्धिया सकृत् जप्यं ते अन्ते यदीयं महस्तस्य शम्भोर्धाम प्रयान्त्यभिमतान्यपि प्रयान्तीत्यन्वयार्थः। अस्यार्थः—सतारं प्रणवसहितम्। तथा मन्त्रनिघण्टुः—

प्रणवं तारकं तारं वेदाद्यं मूतिदं परम्। इति।

नमश्शिवायपदयुक् शिवायपदेन नमःपदेन च युक् सहितं षट्कलम्। अत एव प्रणवाद्येतदुपकलाषट्कयुक्तत्वमेवेह षट्कलं पूर्वमेवं नवकलाद्वादशकलाषोडशकलायुक्तस्य प्रोक्तत्वादिति। ओं हौम् ओं शिवाय नम इति यावत्। आस्यरन्ध्रमुकुलादि यस्योच्चारणे आस्यरन्ध्रमुकुलादि चादन्तसंस्पर्शनादिप्रयत्नविशेषः तदस्यास्तीति आस्यरन्ध्रमुकुलादि। तदुक्तं श्रीमत्सर्वज्ञानोत्तरे—

आसनं रुचिरं बध्वा ऊर्ध्वकायस्समं शिरः।
न दन्तैः संस्पृशेद्दन्तान् सृक्विणी तु न जिह्वया॥
किञ्चित् कुञ्चितनेत्रस्तु शिवं सम्यक् तदोच्चरेत्॥ इति॥

क्रमादाधारं विशन्तमित्युपलक्षणम्। हकारादिकलाव्याप्तमूलाधारादिस्थानतत्त्वतदधिपतीन् क्रमेण त्यक्त्वा ऊर्ध्वगतमिति। तदुक्तं श्रीमद्वातुले—

वस्तिश्चतुष्कलापत्रकमलस्तेजसां निधिः।
नाडीमूलावृताङ्गा हि कुण्डली हंसनिस्वना॥

तस्मान्नाभ्यन्तमासीनो विश्वरूपतटिन्निभः।
नाभेरूर्ध्वं वितस्त्यन्ते हृदयं चतुरङ्गुलम्॥

तदन्ते संस्थिता सैषा ज्वलद्वह्निशिखाप्रभा।
त्रिमात्रा कारणं प्रभा चतुर्विंशतितत्त्वयुक्॥

In Public domain. Digitization Muthulakshmi Research Academy

कण्ठेऽष्टाङ्गुलकेऽधीशो द्विमात्रोऽर्कशशिद्युतिः ।
तत्त्वषट्कयुतो विष्णुस्तालौ तु चतुरङ्गुले ॥

मायातत्त्वं विषं रुद्र एकमात्रस्तडिन्निभः ।
भ्रूमध्ये द्व्यङ्गुले दीपनिभो बृचोऽर्धमात्रकः ॥

तत्त्वद्वययुतोऽनन्तो ललाटे पादमात्रकः ।
बृचार्धोऽर्धशशिज्योतिर्मात्राष्टांशनिरोधिनी ॥

उक्तप्रभस्ततो दण्डष्षोडशांशो मणिप्रभः ।
द्वात्रिंशांशस्तु दण्डान्तो रन्ध्रे सौदामिनीनिभः ॥

भ्रुवोरूर्ध्वं विलं यावदङ्गुलैकादशाधिकः ।
बृचार्धादिचतुर्णां तु स दिशतत्त्वयुग्मकः ॥

सूर्यकोटिद्युतिश्चोर्ध्वं नाहताख्यः शिवोऽधिपः ।
चतुष्षष्ट्यंशिका शक्तिर्मूर्धन्येकाङ्गुले स्थिता ॥

द्व्यङ्गुले व्यापिनी चाष्टाविंशत्यविशतांशिका ।
चतुरङ्गुले षड्युक्तपञ्चाशद्द्विशतांशिका ॥

समनोर्ध्वं मनोमाला चतुरङ्गुलतोन्मना ।
शक्त्यादीनां वपुश्चोर्ध्वं सहस्रादित्यसन्निभम् ॥

ततः परममात्रस्तु तत्त्वातीतः परश्शिवः ।
निर्मलादर्शनप्रख्यः शरद्वारिसमप्रभः ॥

गन्धोऽनेन क्रमणैव स्वानुभूत्या महात्मभिः ॥ इति ।

ननु श्रीमत्कालोत्तरे—

घ्राणि स्पर्शशब्दौ तु रसं वै केशवे त्यजेत् ।
रूपगन्धौ त्यजेद्रुद्रे बुद्ध्यहङ्कारमीश्वरे ॥
मनो बिन्दुशिवे त्यक्त्वा चैभिर्मुक्तश्शिवं व्रजेत् ॥

इत्यादिसूत्रैरुत्क्रान्तिविषय एतान्येव तत्त्वानि त्यक्त्वा शिवे योगः कार्य इत्युक्तम् । एतत्तत्त्वमात्रस्यैव पुर्यष्टकत्वेनोक्तत्वात् । यदुक्तम्—

शब्दः स्पर्शश्च रूपं च रसो गन्धश्च पञ्चकम् ।
बुद्धिर्मनस्त्वहङ्कारः पुर्यष्टकमुदाहृतम् ॥ इति ॥

सत्यम् । अत एव तत्सूत्रस्य षट्त्रिंशत्तत्त्वात्मकतया श्रीरामकण्ठाचार्येण व्याख्यातम् । तद्यथा—"तत्र भूतानि पञ्चतन्मात्राणि चात्र स्वगुणैरविशेषादनुक्षिप्तानी"ति कार्यवर्गो द्विविधो निर्दिष्टः । ततः पञ्चकमित्यनेनाप्यविशेषात् कर्मेन्द्रियबुद्धीन्द्रियात्मकश्च करणवर्गो द्विविधः । बुद्धिर्मनश्चाहङ्कार इति एभिश्च स्वपदैरेवान्तःकरणवर्गः, तुशब्दाच्चशब्दस्थानीयाच्चात्र गुणाव्यक्तात्मकः तत्प्रकृतिवर्गः, रागविद्यानियतिकालकलात्मककञ्चुकवर्गः, मायामहामायाख्यश्च परप्रकृतिवर्गो निर्दिष्टः । एवमस्यां पुरि पुरभावेन बाह्यशरीरात्मिकायामष्टकमेतद्वर्गाणामुदाहृतम् । ननु पृथिव्यादिकलान्तत्रिंशत्तत्त्वात्मक एव सूक्ष्मदेहः पुर्यष्टकतया प्रसिद्धः । सत्यम् । अशुद्धभुवनपर्यटनसाधनं ह्यशुद्धमेतत्स्वरूपं तत्स्थं प्रसिद्धम् । यदुक्तं तत्त्वसङ्ग्रहे—

वसुधाद्यस्तत्त्वगणः प्रतिपुंनियतः कलान्तोऽयम् ।
पर्यटति कर्मवशतो भुवनजदेहेष्वयं च सर्वेषु ॥ इति ॥

अत्र तु शुद्धरूपस्य बिन्दुकार्यस्यापि नादद्वारेण सर्वभूतावस्थितत्वेन उक्तस्य परमुक्त्यपेक्षया हेयत्वादुत्क्रान्तिकाले शुद्धाशुद्धस्सकलोऽपि तत्त्ववर्गः संत्याज्यः । तस्य पुर्यष्टकतया निर्देशः । यद्यपि असौ दीक्षया सर्वपाशेभ्यो मोचितः तथापि यावदेतैर्न मुच्येत कथं मुच्येत बन्धनात् । आरब्धकार्यकर्मभोगोऽपराधेनासद्यो निर्वाणदीक्षायामेतेभ्यस्त्वनिर्मोचितत्वात् तदारब्धस्यास्य शरीरस्य स्थितिर्यावद्बन्ध एव । ततश्च तेभ्योऽत्यन्तमोक्षायोत्क्रान्तावेते तत्तत्कालावस्थाने त्याज्या एव । ततश्च श्रीमद्वातुलसूत्रे—

ब्रह्मणः कल्पे प्रकृत्यन्तचतुर्विंशतितत्त्वजातस्य विनाशित्वात् तद्बन्धविनाशार्थं ब्रह्मस्थाने हृदये तेषां त्याग उक्तः । विष्णोः परार्धविनाशे कालान्ततत्त्वक्षयात् तत्षड्बन्धविनाशार्थं विष्णोः स्थाने कण्ठे तेषां त्याग उक्तः । सर्वोपसंहृतात्मकत्वात् मायातत्त्वस्य रुद्रस्थाने तालुनि त्याग उक्तः । शुद्धविद्येश्वरात्मकवैखरीमध्यमयोः सर्वप्रवृत्तिहेतुत्वात् तद्धेतुजाग्रदवस्थास्थाने भ्रूमध्ये ईश्वरस्थाने त्याग उक्तः । सदाशिवशक्तितत्त्वद्वयोरपि मूर्ध्नि तत्तत्स्थानत्वात् सदाशिवस्थाने त्याग उक्तः ।

श्रीमत्कालोत्तरसूत्रैस्तु ब्रह्मस्थाने हृदयाकाशे शब्दस्पर्शौ त्यजेत् । आकाशविषयत्वादस्य शब्दस्य वायोश्च । यदाहुः—

आकाशवायुप्रभवश्शरीरात् समुच्चरन् वक्त्रमुपैति नादः । इति ।

In Public domain. Digitization Muthulakshmi Research Academy

केशवस्थाने कण्ठे रसं त्यजेत् रसनेन्द्रियमूलत्वात्तस्य । यदाह पतञ्जलिः 'कण्ठकूपेषु पिपासानिवृत्तिः' इति । रुद्रस्थाने तालुनि रूपगन्धौ त्यजेत् रूपगन्धेन्द्रियमूलत्वात्तस्य । तेनाप्युक्तम् 'तालुनि गन्धसंविद्' इति । एवं कार्यवर्गद्वयस्य स्वे स्थाने त्याग उक्तः । नन्वत्र ब्रह्मण्येव त्यजेदित्यादि व्याख्येयम् तादृशस्य शब्दस्पर्शादित्यागस्य ब्रह्मादिदेवतात्मकेन्द्रियविप्लुतिपरिहारार्थस्य निर्बीजदीक्षायां समयाचारशुद्धिविषयत्वादस्य च सर्वपाशत्यागरूपस्योत्क्रान्तिविषयत्वादिति । बुद्ध्यहङ्कारमित्युपलक्षणं करणादिवर्गपञ्चकस्य । तमीश्वरस्थान एव त्यजेत् तस्य मायाकार्याधिकारित्वात् । मन इति ज्ञानोत्पत्तिकारणत्वात् मायोच्यते । बिन्दुश्च शुद्धप्रकृतिः । ततश्च मायामहामायात्मकवर्गः सदाशिवस्थाने ब्रह्मरन्ध्रोर्ध्वं त्यजेत् द्वयोरपि स्वकार्यव्यापित्वात् । तत्कार्यावसायित्वात् तत्स्थानस्येति स सर्वतत्त्वत्याग एव अत्राप्युक्त इत्यविरोधः । आत्मनो बीजभूत्या शिवे लीनत्वम् । अस्योक्तत्वात् तदविनाभावयुतस्य मन्त्रस्यापि सर्वतत्त्वव्यतीतत्वमुक्तमित्यवधेयम् । किंच तुर्यं विशान्तमित्युपलक्षणं जाग्रदाद्यवस्थाक्रमत्यागवृत्त्यापि शिवे लीनमित्यस्य । तद्यथा तत्र त्रिमात्रो हौकारः त्वष्टकलो जाग्रदवस्थः तीव्रतरप्रयत्नप्राणनादाभिव्यङ्ग्यः शान्त्याप्यायनादिकर्ता, एकमात्रोऽपि मकारस्त्वष्टकलः सुषुप्तयवस्थो मन्दप्राणाभिव्यङ्ग्यो वश्याकर्षणादिजनकः, अर्धमात्रो बिन्दुः चतुष्कलस्तुर्यावस्थो मन्दतरप्राणाद्यभिव्यक्तो भूतोन्मादोच्चाटनादिहेतुः, तथा अर्धार्धमात्रस्तुर्यातीतः दशार्धकलो नादाख्यो योगकैवल्याद्युपाय इति । तदुक्तं श्रीमद्द्विशतिकालोत्तरे—

त्रिमात्रस्तु द्विमात्रस्तु एकमात्रस्तथैव च ।
अर्धमात्रो परस्सूक्ष्मः तस्याप्यर्धं परापरम् ॥

किं च अकारादिस्वरात्मकब्रह्मादिकारणपरित्यागक्रमेणापि शिवे लीनमित्युच्यते । एवं क्रमाद्विशान्तमिति । अयमर्थः । प्रोक्तस्य प्रासादस्य सकलस्योच्चारणात् हृदयादितत्तत्स्थानस्पर्शक्रमात् परशिवे लीनमिति । तदुक्तं तत्रैव—

ब्रह्मणो हृदयं स्थानं कण्ठे विष्णुस्समाश्रितः ।
तालुमध्ये स्थितो रुद्रो ललाटे तु महेश्वरः ।
नासाग्रे तु शिवं विद्यात् तस्यान्ते तु परात्परम् ॥

इत्युक्तप्रकारेण यस्य परमशिवस्य धाम द्वादशान्तस्थितपरमशिवस्वरूपं तदुदन्तं तदुच्चारयितुः परमशिवसमानशुद्धसंविदुदयप्राप्तिहेतुत्वात् तद्विशान्तमित्युपचारादुच्यते । एवं पूर्वोक्तमन्त्रम् । मननत्राणधर्मित्वाच्छिवस्य तद्वाचकस्यापि मन्त्रमित्युपचारादुक्तम् । तदुक्तम्—

मननं सर्ववेदित्वं त्राणं संसार्यनुग्रहः ।
मननत्राणधर्मित्वान्मन्त्र इत्यभिधीयते ॥ इति ॥

एवंभूतं मन्त्रं जपेयुरित्यध्याहारः । किंभूता जपेयुरित्यत्राह—यस्य प्रसादात्सौधरसैः सिक्ता इति यस्य शिवस्य प्रसादात् शक्तिपातात् हेतोः दीक्षिताः प्रातरुत्थाय अवश्यकरणादनन्तरं श्रीमन्मृगेन्द्राद्युक्तक्रमेण सर्वं कृत्वा जलानि पराशक्तिक्षोभामृतस्वरूपाणीति विभाव्य तैस्सिक्ता अभिषिक्ताः सन्तः । तदुक्तं श्रीमन्मृगेन्द्रे—

अस्त्रेण मृदमादाय जलोपान्ते न्यसेच्छुचौ ।
देशे सव्येन वामेन प्रोक्ष्याघोरेण मन्त्रयेत् ॥

मन्त्रैरालभ्य संवेष्ट्य वर्मणा विभजेत्त्रिधा ।
नरेणैकं ततो जप्त्वा गृह्यास्त्रेण मलापहम् ॥

स्नानमाशिरसः कृत्वा समाचम्योदगाननः ।
प्राङ्मुखो वा भजेत्सन्ध्यां वेदसिद्धा द्विराश्रमी ॥

तच्छेषमपि संपाद्य त्रिधांशमपरं मृदः ।
विभज्य पाणिगं पूर्वयान्यसौम्यस्थमालभेत् ॥

अस्त्रब्रह्मशिवैर्विघ्नानाद्येनोत्सारयेज्जलात् ।
तदन्तेनामृतीकुर्याद् द्वितीयेनालभेत्तनुम् ॥

स्नायात्तत्त्रिभागेन पाण्योः शौचं पुनः पुनः ।
सेयताक्षरपां मध्ये वक्त्रमाधाय चेतसा ॥

जपेदघौघविच्छित्त्यै तारकं दुःखतारकम् ।
आप्लुत्य परिहृत्यान्तर्वासो बध्वाचमेच्छिखाम् ॥ इति ॥

ननु सर्वकरणानां त्यक्तत्वात् केन करणेन जपः कार्य इत्यत्राह—धिया जप्यमिति । शिवशक्त्या प्रकटीकृतात्मचिच्छक्त्या जपः कार्य इत्यर्थः । जपस्थानलक्षणादिभेदः श्रीमत्सुप्रभेदादिषु विस्तरेणोक्तः तत एवावधार्यः । असकृदिति

In Public domain. Digitization Muthulakshmi Research Academy

क्रियमाणानां कर्मणामानन्त्यात् तत्तत्कर्मावसाने तच्छिद्रव्यपोहनाय सदा जप्य- मित्यर्थः ॥ तन्मन्त्रजपफलमाह—अन्ते यदीयं महः तस्य शम्भोर्धाम प्रया- न्तीति प्रारब्धदेहावसाने यस्य परमशिवस्य इदं यदीयं महः प्रोक्तनयेन सर्वोत्कर्षं शिवत्वं तस्य शम्भोर्धाम तेजस्समानरूपं प्राप्नुवन्ति । शिवसायुज्यं प्रयान्तीत्यर्थः । किञ्च साधकानां तु तत्तदभिमतमन्त्रमूर्त्यधिष्ठितशुद्धभुवनान्येव प्राप्यस्थानानीत्याह —अभिमतानि प्रयान्तीति । तदुक्तं श्रीमत्स्वायम्भुवे—

यो यत्राभिलषेद्भोगान् स तत्रैव नियोजितः ।
सिद्धिभाङ्मन्त्रसामर्थ्यात् .... ॥ इति ॥[1]

पूर्वोक्तवद्दीक्षितानां प्रतिदिनं निष्कळप्रासादानुष्ठातॄणां आचार्याणां शुद्धभुवनभोगानन्तरं परशिवस्य तेजोरूपत्वमस्तीत्याह—मन्त्रमिति । मन्त्रशब्देनात्र शिवसिद्धान्तेषु मुख्यत्वात् प्रासादमन्त्रो विवक्षितः । प्रासादस्य नादमयत्वात् मन्त्रो नादमयः । नादस्तु परशिवाज्जातः । नादाद्बिन्दुः बिन्दोरादयस्वरः । तस्मात् सर्वे वर्णा जाता इत्यनुक्रमः । तथा कामिके—

नादो मन्त्र इति प्रोक्तः स नादो जायते परात् ।
नादाद्बिन्दुस्समुत्पन्नो बिन्दोरादयस्वरो भवेत् ॥

तस्मात् स्वरद्वयाद्द्वौ द्वौ तेषां भेदाश्चतुर्दश ।
स्वराष्षोडश जीवाख्याः कादयो देहवन्मताः ।
सङ्ख्यया ते चतुस्त्रिंशत् त एव व्यञ्जनानि तु ॥

तैरेव रचितं शास्त्रं परापरविभेदितम् ।
नवखण्डं तु नादाख्यं पञ्चाशद्बीजगर्भितम् ॥ इति ॥

मन्त्रशब्दो मनुरवबोधने त्रा रक्षण इति द्विधातुजः । मननं परशिव- ध्यानम् । स शिवः स्वध्यानयुक्तानां सर्वप्राणिनां संसारसागरात् त्राणं करोतीति मन्त्रशब्दार्थः । अत एव प्रासादमन्त्रो ध्यातव्यः । उक्तं च—

मननं सर्ववेदित्वं त्राणं संसार्यनुग्रहः ।
मननत्राणधर्मत्वान्मन्त्र इत्यभिधीयते ॥ इति ॥

1. अस्य श्लोकस्यैवं व्याख्या मातृकायां ग. पुस्तके च परं दृश्यते ।

षट्कलं हृदयाद्यङ्गदीर्घस्वरैर्युक्तम् । अनेन निष्कलप्रासादः सूचितो भवति । ईशानादिपञ्चब्रह्माक्षरैः परमेश्वरस्य शरीरत्वात्तद्वाचकस्य प्रासादस्यापि सकलत्वम् । तस्मात् सकलप्रासादो ब्रह्माङ्गाक्षरैः मिश्रीकृत्योद्धार्यः । निष्कलप्रासादोऽङ्गाक्षरै- रेवोद्धार्यः ॥ तथा श्रीकालोत्तरे—

निष्कळं परमं मन्त्रं शिवं साक्षात्सदाशिवम् ।
भुक्तिमुक्तिप्रदं पुंसां पञ्चाङ्गसहितं विभुम् ॥ इति ॥

नेत्रमन्त्रराहित्यादेव पञ्चाङ्गत्वं युक्तम् । पञ्चाङ्गसहितत्वमेव प्रासादस्य अत्र कथं षट्कलत्वमिति चोद्यस्य परिहारः । नेत्रप्रासादयोरीकारोपरिस्थितौकारेण- सहितत्वात् नेत्रं मूलमन्त्रेऽन्तर्भावं विधाय पञ्चाङ्गसहितमित्युक्तत्वात् प्रासादस्य षट्कलत्वं युक्तमेव । अत एव मोक्षकाङ्क्षिणां निष्कलप्रासाद एव ध्यातव्यः । 'ह्रस्वो दहति पापानि दीर्घो मोक्षप्रदो भवेत्' इत्युक्तत्वात् । भास्वरन्ध्रमुकुलाद्याधारं भास्वच्छब्देन ललाटमध्यस्थितबिन्दुस्थानमुच्यते । रन्ध्रं ब्रह्मरन्ध्रम् । मुकुळशब्देन हृदयादितत्तत्स्थानास्थितकमलमुकुलमुच्यते । आदिशब्देन ब्रह्मरन्ध्रोपरिस्थितशक्त्या- दिस्थानमुक्तं भवति । एतेषु स्थानेषु आधारमधिष्ठानभूतं भास्वादिस्थानेषु स्वसाम- र्थ्यानुगुणेन चिन्तनीयमित्यर्थः । ऐशं परशिवसम्बन्धि तुर्यं द्वादशान्तस्थानगतं धाम- परशिवतेजः क्रमात् ब्रह्मादिकारणत्यागक्रमेण हृदयादिस्थानगतं यस्य परशिवस्य प्रसादात् । धिया भावनात्मिकया बुद्ध्या असकृत् बहुवारं विशन्तं परशिवतेजसा सहैकीभूतमित्यर्थः । एवं पूर्वोक्तमन्त्रं भावयेदिति शेषः । अनेन भूतशुद्धिरुक्ता भवति । एवं प्रतिदिनं सौधरसैः ब्रह्मरन्ध्रोपरिस्थितनिष्कलशक्तिक्षोभात् प्रसृता- मृतरसैः सिक्ताः सेचिताः, अन्तर्बहिरभिषिक्ताः इत्यर्थः । अभिमतानि वाञ्छित- शुद्धभुवनस्थानानि प्रयान्ति गच्छन्ति । अन्ते भोगावसाने यदीयं परशिवसम्बन्धि महस्तेजः । प्राप्नुवन्तीति शेषः । तस्य शम्भोर्नमश्शिवायेति सुमनुः शोभनमन्त्रः । सतां दीक्षितानां महात्मनां सतारः ओङ्कारसहितः । जप्यः जप्तुं योग्यः । परमोक्षप्रदानत्वात् शिवमन्त्र एव दीक्षितैर्जप्तुं योग्य इत्यर्थः । 'प्रासादेन तु जप्तेन सर्वे जप्ता न संशयः' इत्यागमात् ।

अथ मन्त्रजपयोग्योक्तिप्रसङ्गेन वारुणस्नानस्योक्तत्वात् अन्यस्नानानां तैजसभौमानिलदिव्यमन्त्रागौणानां नैमित्तिकत्वात् तन्निमित्तप्रसावसरे श्रीमन्मृगेन्द्रा-

धुक्तवत् कार्याणीत्यनुक्त्वा मानसस्नानस्य सर्वदा कर्तव्यत्वात् तल्लक्षणं विशेषेणाह—मूलाणुमिति ।

मूलाणुं लयनान्तमुच्चरति यः शक्तिं जगत्कारणं
क्षुब्ध्वा तत्प्रसुतामृतौघसरणैः प्राणान्नियम्य स्थितः ।
मध्ये संप्लवनात् स्वदेहमचिरादागत्य नाड्या बहिः
सोऽन्तश्चाप्लवतीह मानसमिदं स्नानं तथाप्यायनम् ॥ ४० ॥[1]

यः प्राणान्नियम्य मूलाणुं लयनान्तमुच्चरति स मध्ये स्थितो जगत्कारणं शक्तिं क्षुब्ध्वा, मध्ये संप्लवनात् प्रसृतामृतौघसरणैः अचिरादागत्य नाड्यन्तर्बहिश्च स्वदेहमाप्लवति इदमिह मानसं स्नानं तथाप्यायनमित्यन्वयः । अस्यार्थः — यो सद्योनिर्वाणदीक्षया दीक्षितः पुत्रकादिः प्राणान्नियम्य वक्ष्यमाणक्रमेण कुम्भकप्राणायामं कृत्वा नाडीशोधनं कृत्वा तदनन्तरं मूलाणुं पूर्वोक्तकलाढ्यप्रासादमन्त्रं लयनान्तमुच्चरति स गर्भप्राणायामेन प्रागुक्तप्रकारेण द्वादशान्तं यावदुच्चरति स मध्ये स्थित इति । "समनान्तं पाशजालमुन्मन्यन्ते परशिव" इत्युक्तत्वात् । उन्मनैव मध्यं तत्र परशिवस्य विशेषाधिष्ठाने परबिन्दुस्थाने स्थित्वा तन्मध्ये संप्लवनादवतीर्य तत्प्रसृतामृतौघसरणैः सह अचिरात् शीघ्रमागत्य तदधो गच्छन् स्वदेहं सूक्ष्मस्थूलशरीरं सर्वनाड्या प्रविश्यान्तर्बहिश्चाप्लवति सिञ्चति योगीश्वर इत्यागमेषु श्रूयते । तदिदं स्नानं मानसं तत्र मननं मनश्शिवशक्त्या प्रकाशीकृतात्मज्ञानशक्त्या कृतत्वात् मानसं स्नानमिहापि शास्त्रेऽष्टविधप्रत्ययेषु आप्यायनमपि । ज्वरप्लुष्टादिषु तथाप्रकारमेव कार्यमिति लक्षणातिदेशः ॥ दीक्षितानां मानसस्नानविधिमाह—मूलाणुमिति ।

मूलं मूलाधारः तत्राणुर्मन्त्रः तं प्रासादं लयनान्तं द्वादशान्तस्थानं लयनान्तमित्युच्यते । अत एव प्रासादस्य मूलाधारमारभ्योच्चारक्रमेण द्वादशान्तपर्यन्तमुच्चारस्वरूपत्वान्मूलाणुरिति नामागमेषु प्रसिद्धम् । हृत्कण्ठतालुभ्रूमध्यब्रह्मरन्ध्रान्तं, ब्रह्माच्युतरुद्रेश्वरसदाशिवस्थानमकारादिमातृकाक्रमत्यागेन त्याज्यभूतं ब्रह्मरन्ध्रोपरि शक्त्यादिकलाचतुष्टयस्थानमनाहतशिवाधिष्ठितं तदन्ते उन्मन्यन्तसप्तमस्थानभूतद्वादशान्तं स्थानं परशिवाधिष्ठितम् । एवं लयान्तमूलाणुं यो दीक्षित उच्चरति मूलमन्त्रोच्चारक्रमेण आत्मानं परशिवेनैक्यभूतं भावयतीत्यर्थः । जगत्कारणं जगदुपादान-

1. मातृकायां ग. पुस्तके चैव चेयं व्याख्या दृश्यते

कारणभूतां शक्तिं कुटिलां शक्तिं क्षुब्ध्वा क्षोभितां कृत्वा संक्षोभणसामर्थ्यमाह—प्राणान्नियम्य स्थितः । प्राणायामं कृत्वा स्थित इत्यर्थः ।

तत्प्रसृतामृतौघसरणैः क्षुब्धशक्तिपरिस्रुतामृतसमूहप्रवाहैः । मध्ये बहुलामृतसलिलमध्ये स्वं देहमचिरात् शीघ्रेण संप्लवनात् । अत एव संप्लवनात्पूर्वं योगाग्निना तद्देहदाहः सूचितो भवति । "दहेद्योगाग्निना देहमापादतलमस्तकम्" इति वचनात् । नाड्या—ब्रह्मनाड्या बहिरागत्य सृष्टिक्रमेण संप्लावितदेहे हृदयादिस्थानेषु आत्मानं संस्थाप्येत्यर्थः । स एवं प्रतिदिनं भावनायुक्तः इह स्थूलदेहे अन्तराप्लवति संप्लावयति । आप्यायनं देहस्य आप्लवनभूतमिदं मानसस्नानं प्रसिद्धम् । तथा क्रियाक्रमे—मूलमन्त्रं नादान्तमुच्चरन् क्षुब्धशक्तिपरिस्रवद्बहुलामृतधाराभिः स्वां तनुमन्तर्बहिरभिषिक्तां भावयेदिति मानसस्नानं सर्वत्र विधेय इति ॥ ४० ॥

अथ स्वदेहं वटवृक्षरूपभावनया भूतशुद्धिमाह—स्वं देहमिति ॥

स्वं देहं भूतबीजं हरिविधिरचितं स्वाङ्कुरं कर्ममूलं
मध्यं कालादिसारं विषयदलगतं खादिशाखोपशाखम् ।
मायाशेषप्रकाण्डं व्यवसितसुफलं पुंविहङ्गोपभोग्यं
न्यग्रोधं चोर्ध्वमूलं विषयरसप्रवाकुञ्चाखिलं भावयेच्च ॥ ४१ ॥

यथा लोके क्षेत्रनिक्षिप्तस्य बीजस्याङ्कुराद्युत्पत्तिक्रमेण स्थूलाकारं वृक्षस्वरूपं दृश्यते तद्वत् देहस्यापि बीजादिस्वरूपं दर्शयति—भूतबीजम् । स्थूलशरीरापेक्षया चेदमुक्तम् । तथा सिद्धान्तदीपिकायां जातिकुलाचभिमानास्पदमिदं स्थूलदेहं पृथिव्यप्तेजोवाय्वाकाशादीनां समवाय इति सूक्ष्मभूतांशैः संयुक्तमिन्द्रियबीजं योनिक्षेत्रे निक्षिप्तं शरीराकारेण जायत इति प्रसिद्धम् । सूक्ष्मस्थूलशरीराभ्यां आणवमलं बीजं मायाक्षेत्रं मलमायाकारं रूपं शोधयेत् देहपादपमित्युक्तत्वात् । हरिविधिरचितं विष्णुब्रह्माभ्यां ब्रह्मणः सृष्टिकर्तृत्वात् । तेनसृष्टं विष्णोः पालनकर्तृत्वात्तेन रक्षितमित्यर्थः । सृष्टिरक्षणाभ्यां बीजमेव अङ्कुराकारेण उत्पद्यमानं कर्ममूलं धर्माधर्ममूलं यथा मूलेन भूम्यन्तः सम्यक् प्रविश्यमानो वृक्षः सुकुमाराकारेण जायते तद्वत् पूर्वजन्मार्जितपुण्यपापानुकूल्येन ब्राह्मणादिदेहमिन्द्रियपाटवं नियतायुषं नियतभोगं धरतीति कर्मणो मूलत्वं प्रतिपादितम् । सम्यग्

उत्तरकालः भविष्यत्कालादितत्त्वं सारं शाखादि वृक्षस्येति शेषः । आदिशब्देन रागनिर्यूषं पुरुषबीजं प्रकृत्यादिमहाकार्यं गृह्यते । विषयदलगतं शब्दादिविषयदलगतं शब्दादिविषयपत्रगतं खादिशाखोपशाखं कर्मेन्द्रियज्ञानेन्द्रियमेव यथाक्रमेण शाखोपशाखं महाशाखास्पशाखाभिर्युक्तम् । आशाशेषप्रसूनं पूर्वोक्तपञ्चाशद्भाव एव समस्तपुष्पम् अध्यवसितसुफलं बुद्ध्यध्यवसायसङ्कल्पफलम् । पुंविहङ्गोपभोग्यं आत्मपक्षिणोपभोक्तुं योग्यं विषयरसं भोग्यवस्तुरसं ऊर्ध्वमूलमायाकुञ्छाखिनम् अधोगतशाखायुक्तं एवंभूतं स्वदेहं न्यग्रोधं भावयेत् वटवृक्षाकारेण ध्यायेत् ॥ ४१ ॥

शरीरदाहाप्लावनादिना शुद्धदेहं विधाय मानसपूजां कुर्यादित्याह—कुम्भेति ।

कुम्भापूरकरेचकार्धयुगलैर्ह्लामादिमन्त्रान् पठन्
भूम्यादिस्थगुणस्थितिक्रमयुतं पत्राद्ययोगान्वितात् ।
शोषाद्दाहकभस्मतद्व्यपनयात् शुद्धोनभोभावनात्
शक्त्याप्लावितमन्त्रविग्रहयुतः पूजां विदध्याद्धृदि ॥ 42 ॥

कुम्भापूरकरेचकार्धयुगलैः अत्र छन्दोभङ्गनिरोधेन कुम्भकशब्दः पूर्वमुद्दिष्टः पूरकाभावे कुम्भकविधानसामर्थ्याभावादिति भावः । क्रमेण पूरककुम्भकरेचकानामर्धस्य युगलैः युग्मैः पूरकादीनां पूर्वार्धेनापरार्धेन चेत्यर्थः । पूर्वापरार्धं तु कालवशात् ज्ञेयम् । पूरकादीनां कालस्तावत् त्रिविधः उत्तममध्यमाधमभेदेन । हस्तेन जानुमण्डलमावृत्य छोटिकात्रयेण युक्ता एका मात्रा । 'जानुमण्डलमावृत्य मात्रा स्याच्छोटिकात्रयात्' इत्युक्तत्वात् । तावतीभिर्द्वादशभिर्मात्राभिः तालाख्यः कालः 'तालो द्वादशभिर्जानुपरिणाहपरिभ्रमैः' इत्युक्तत्वात् । तालैः द्वादशभिः कनिष्ठः प्राणायामः, चतुर्विंशत्या मध्यमः, अष्टचत्वारिंशता चोत्तमः । तथा सर्वज्ञानोत्तरे—

तालद्वादशकं ज्ञेयं प्राणायामस्तु कन्यसः ।
मध्यमश्चतुर्भिर्विंशत्या श्रेष्ठस्तद्द्विगुणो भवेत् ॥ इति ॥

रेचककुम्भकपूरकसमुदायरूपः प्राणायामः ।

ताभिर्द्वादशमात्राभिः पूरकः कुम्भकस्तथा ।
रेचकश्चैवमाख्यातः प्राणायामः कनीयसः ॥

इत्युक्तत्वात् । द्वादशमात्राकाल एव प्रत्येकं रेचकपूरककुम्भकानां काल इत्येकः पक्षः । तथा कामिके—

मात्राद्वादशभिर्हीनो द्विगुणैर्मध्यमो मतः ।
त्रिगुणैरुत्तमः कालः प्रत्येकं रेचकादिषु ॥ इति ॥

अत एव पूर्वोक्ततालद्वादशप्रमाणकनिष्ठप्राणायामस्य पूरककुम्भकरेचकानां प्रत्येकं तालचतुष्टयप्रमाणम् । चतुर्विंशत्तालप्रमाणमध्यमप्राणायामस्य पूरकादिषु अष्टतालप्रमाणम् । अष्टाचत्वारिंशत्तालप्रमाणश्रेष्ठप्राणायामस्य पूरकादिषु षोडशतालप्रमाणं जातम् । इत्थं कालक्रमेण कनिष्ठप्राणायामस्य पूरकपूर्वार्धप्रमाणं द्वितालं जातम् । तावदेव अपरार्धप्रमाणम् कुम्भकरेचकयोः एवमेव प्रमाणं योज्यम् । मध्यमश्रेष्ठयोः कालप्रमाणेन पूरककुम्भकरेचकानां पूर्वापरार्धप्रमाणं यथाक्रमेण ज्ञातव्यम् । इत्थं पूर्वोक्तपूरकादीनां पूर्वापरार्धप्रमाणेन ह्लामादिमन्त्रान् पठन् अत्र लवरयहकारका यथाक्रमेण पृथिव्यादीनां बीजानि । तथा कारणे— 'पृथिव्यादीनि बीजानि लवरयहकारकाः' इति । दीर्घयुक्तलकारस्सबिन्दुको निवृत्तिकलाबीजम् । शिरश्शिखाकवचशिवबीजैर्यथाक्रमेण युक्तवरयहकाराः प्रतिष्ठाविद्याशान्तिशान्त्यतीतकलाबीजानि ।

निवृत्तिः पृथिवी ज्ञेया प्रतिष्ठा ह्याप उच्यते ।
विद्यां तेजो विजानीयात् वायुश्शान्तिः प्रकीर्तितः ॥
शान्त्यतीता भवेद्व्योम .... । इत्युक्तत्वात् ।

भूम्यादिस्थगुणस्थितिक्रमयुतं भूम्यादिषु पृथिव्यप्तेजोवाय्वाकाशेषु स्थाः विद्यमानाः गुणाः गन्धरसरूपस्पर्शशब्दाः तेषां स्थितिः पञ्चचतुस्त्रिद्व्येकसंख्यया पृथिव्यादीनां गुणस्थितिः । तस्याः क्रमेण सहितं यथा भवति तथा पठन् । पृथिवीपञ्चगुणविनाशाय पञ्चवारं मनसा समुच्चरन् इत्यर्थः । ततस्तद्गुणसंख्यया जलादीनां मन्त्रोच्चारणं कार्यम् । पत्राद्ययोगान्वितात् पत्रादीनां स्थूलपर्णपुष्पफलानां सूक्ष्मपर्णादीनां च अयोगः सम्बन्धाभावः तेनान्वितात् युक्तात् । अत्रायमभिप्रायः— पूरकपूर्वार्धेन भूमेः पञ्चकगुणनाशाय निवृत्तिकलाबीजं पञ्चवारं समुच्चरन् स्थूलपत्रपुष्पफलादिरहितं तद्देहपादपं विचिन्तयेत् । पूरकापरार्धेन जलस्य चतुर्गुणविनाशाय प्रतिष्ठाकलाबीजं चतुर्वारमुच्चरन् सूक्ष्मपत्रपुष्परहितं विचिन्तयेत् । शोषात् शुष्क-

In Public domain. Digitization Muthulakshmi Research Academy

स्वरूपध्यानात् दाहकभस्मतद्व्यपनयात् दाहकं दग्धं भस्म भस्मीभूतं तद्व्यपनयात् भस्मना यापनयात् दशदिक्षु प्रक्षेपात् विद्याकलाबीजं त्रिवारमुच्चरन् वह्नेस्त्रिगुणनाशाय दक्षपादाङ्गुष्ठोत्थकालाग्निना कुम्भकपूर्वार्धेन शुष्कमपरार्धेन दग्धं विचिन्तयेत् । रेचकपूर्वार्धेन वायोर्द्विगुणनाशाय शान्तिकलाबीजं द्विवारमुच्चरन् भस्मीभूतं दशदिक्षु प्रलीनं कुर्यात् । शुद्धोनभोभावनात् शुद्धोनभ इति छान्दसः प्रयोगः । निर्मला-काशध्यानात् रेचकापरार्धेनाकाशस्यैकगुणनाशाय शान्त्यतीतकलाबीजमेकवारमुच्चरन् शुद्धस्फटिकवन्निर्मलाकाशं ध्यायेत् ।

नन्वाकाशस्यामूर्तत्वेन ध्येयाकारासम्भवात् कथं शुद्धोनभोभावनादित्युक्तम् । अत्रोच्यते । द्यावापृथिव्योः अन्तरालवर्तिनक्षत्राद्याकारेण मूर्तत्वादौपाधिकाकारेण गगनस्य ध्येयस्वरूपत्वात् तन्नक्षत्रादिराहित्येन निर्मलाकारत्वादाकाशस्य ध्येयस्वरूप-त्वमस्तीति शुद्धोनभोभावनादित्युक्तम् । तथा निश्वासकारिकायाम्—

निर्गुणं सज्ज्ञानातीतं ग्रहनक्षत्रवर्जितम् ।
शुद्धस्फटिकसङ्काशं परं व्योम विचिन्तयेत् ॥ इति ॥

शक्त्या परशक्त्या परिस्रुतबहुलामृतधारया द्वादशान्ते शक्तिमण्डलं परिपूर्णचन्द्रसदृशं बहलामृतमयं विचिन्त्य प्रासादपूर्वकं वौषडन्तशक्त्या रेचकेन सृष्टिमार्गेण परिस्रुत-बहुलामृतधाराभिः सकलनाडीमुखं प्रविष्टाभिः सबाह्याभ्यन्तरं सर्वशरीरं आप्लावितं मन्त्रविग्रहयुतः मन्त्रैर्मूलब्रह्माङ्गैः षट्त्रिंशत्कलाभिश्च यथास्थिति न्यस्तशरीरः पूजां शिवपूजां हृदि हृदयकमले विदध्यात् कुर्यात् ॥ ४२ ॥

षट्त्रिंशत्कलान्यासमन्त्रक्रममाह—ईश इति ।

ईशेनां द्वेह्यास्तुनौ हेहिद्रयाद्नरे भ्योद्विरभ्यः शर्वभ्योरु-
द्रभ्यो घोरे वेदमोलमलमलमसो वामदेवे नमौ च ।
मिमोवेत्नीणिमां चद्वितयमवधिकं सद्यमन्त्रे कलानाम्
पञ्चाब्धिश्चाष्ट त्रिवनोऽप्यहिरिति च यथासङ्ख्यमष्टाधित्रिंशत् ॥ ४३

षट्त्रिंशत्कलान्यासो द्विविधः सशक्तिकनिशक्तिकभेदात् । ईशानः सर्वविद्यानां शशिन्यै नम इति कृतन्यासस्सशक्तिकः ॥

शशिनी चोर्ध्वमूर्धा स्यात् पूर्वमूर्धाङ्गदा भवेत् इति क्रियाक्रमद्योतिकाया-मुक्तक्रमेण विहितन्यासो निशक्तिकः । ईशे ईशानमन्त्रे नांद्वेनामिति-षष्ठी बहुवचनम् । तस्य द्वे द्विरूपे । नान्तपर्यन्तं पूर्वमुच्चार्य पश्चात् शशिन्यादि शब्दस्युच्चारणं प्रोक्तम् । अयमभिप्रायः—ईशानस्य कलाः शशिन्यादयः पञ्च । तासां पूर्वमीशानस्सर्वविद्यानामिति ईश्वरः सर्वभूतानामिति द्विनान्तपर्यन्तमुच्चारणं कृत्वा, तदनन्तरं शशिन्यादिकला योज्या इति । एवमेवोत्तरत्रापि द्रष्टव्यम् । ह्येति ब्रह्मा-धिपतिर्ब्रह्मणोऽधिपतिर्ब्रह्मपर्यन्तमुच्चारणं प्रोक्तम् । तदनन्तरमिष्टायै नम इति योज्यम् । अस्तु इति शिवो मे अस्तुपर्यन्तं, दोम् इति सदाशिवोमित्यन्तम्, एवमीशानकला-पञ्चकस्य तत्तदक्षरपर्यन्तोच्चारणं ज्ञेयम् । हे इत्येकाक्षरेण तत्पुरुषाय विद्महे इत्यन्तम् । हि इति वामदेवाय धीमहिपर्यन्तम् । द्र इति तन्नोरुद्रान्तं, यादिति प्रचोदयादित्यन्तं, नरे तत्पुरुष(मन्त्रे) इति तत्पुरुषकलाचतुष्टयं प्रोक्तम् । भ्यो द्विरिति अघोरेभ्य इत्यन्तं अथ घोरेभ्य इत्यन्तं (च) । र इति । घोरान्तम् भ्य इति घोरतरेभ्य इत्यन्तं, शर्व इति सर्वतश्शर्व (सर्वेभ्यः सर्व) इत्यन्तम् । भ्यो इति सर्वेभ्य इत्यन्तम् । द्र इति नमस्ते अस्तु रुद्र इत्यन्तम् । भ्यो इति रूपेभ्य इत्यन्तम् । अस्त्विति शिवेभ्य इत्यन्तं च संगृह्यते । घोरे अघोरमन्त्रे । एवमघोरकलाष्टकं । वेद(मः) चतुर्मकारः, वामदेवाय नमः इति ज्येष्ठाय नम इति रुद्राय नम इति कालाय नम इति चतुर्मकारान्तं गृह्यते । ल इति कलपर्यन्तं, म इति विकरणाय नम इत्यन्तं, ल इति बलपर्यन्तं, म इति विकरणाय नम इत्यन्तं, ल इति बलपर्यन्तं, म इति प्रमथनाय नम इत्यन्तम् । पुनरपि म इति सर्वभूतदमनाय नम इत्यन्तं, वामदेवे वामदेवमन्त्रे न इति मनपर्यन्तं, म इति उन्मनाय नम इत्यन्त, इति वामदेवकलास्त्रयोदश । मि इति सद्योजातं प्रपद्यामि इत्यन्तम् । म इति सद्योजाताय वै नम इत्यन्तं, वे त्रीणीति भवे इत्यन्तम्, पुनरपि भवे इत्यन्तं, अनादिभवे इत्यन्तं च गृह्यते । मामिति भजस्व मामित्य-न्तम् । व इति द्वितयं भव इति । तत्राप्येकं भवविकं मान्तं भवाय नम इति । सद्यमन्त्रे सद्योजातम् इति मन्त्रे कलाष्टकम् । एवमीशानस्सर्वविद्यानां शशिन्यै नम इति विधीयमानो न्यासः सशक्तिक इत्यर्थः । केवलं शशिन्यै नम इत्यादिको न्यासो निशक्तिकः । कलानां संख्याक्रममाह—पञ्चाब्धिरिति । ईशानस्य कलाः पञ्च । अब्धिः तत्पुरुषस्य चतुष्कलाः । अष्ट अघोरकलाः । त्रिवे त्रयोदश वामदेवकलाः । अहिः अष्ट सद्योजातकला इति । यथासङ्ख्यमष्टाधिकत्रिंशत् । उक्तं च—

In Public domain. Digitization Muthulakshmi Research Academy

ईशानस्य कलाः पञ्च पुरुषस्य चतुष्कलाः ।
अघोरस्य कलाश्चाष्टौ वामदेवे त्रयोदश ।
सद्योजातकलाश्चाष्टावष्टत्रिंशत्कलाः स्मृताः ॥ इति ॥ ४३ ॥

अष्टत्रिंशत्कलानां स्थानान्याह—मूर्धान इति ।

मूर्धानः पञ्चवक्त्राण्यथ हृदयगलौ द्व्यंसनाभिश्च कुक्षिः
पृष्ठोरोगुह्यशिश्नोरुकयुगमपरं जानुयुग्मं च जङ्घे ।
द्विस्फिक्कट्यौ च पार्श्वौ चरणकरयुगं घ्राणमौली च बाहू
स्थानानि स्युः कलानां शिवतनुकरणे त्रिंशतां साष्टकानाम् ॥४४॥

मूर्धानः ऊर्ध्वपूर्वदक्षिणोत्तरपश्चिममस्तकानि पञ्च ईशानकलापञ्चकानां स्थानानि । वक्त्राणि मुखानि पूर्वदक्षिणोत्तरपश्चिमानि तत्पुरुषकलाचतुष्टयस्थानानि । अथेति भेदे । पुरुषस्य चतुष्कलेत्युक्तत्वात् ऊर्ध्ववक्त्राभाव इति । अत एवाघोर-शिवाचार्येण अव्यक्तकलायै नम इति ऊर्ध्ववक्त्र इत्युक्तम् । हृदयं कण्ठादधः-प्रदेशः । गळः कण्ठः, द्व्यंसौ दक्षवामबाहुशिरसी, नाभिः जठरवर्तिनिम्नस्थानम्, कुक्षिः नाभ्यधोवर्तिजठरस्थानं, पृष्ठं पश्चिमपृष्ठभागः, उरः हृदयादूर्ध्वप्रदेशः । एतान्येव अघोरकलाष्टकस्थानानि । गुह्यं गुदः, शिश्नं लिङ्गं, ऊरुकयुगम् दक्षवामो-रुयुग्मं अपरं जानुयुग्मं जङ्घोर्ध्वमध्यस्थसन्धिस्थानं दक्षवामजङ्घे गुल्फयोरधःप्रदेशौ, दक्षवामकौ द्वौ स्फिचौ द्विस्फिक् पृष्ठपार्श्वप्रदेशौ दक्षवामकः, कट्यौ सुत्रबन्धनस्थाने, पार्श्वौ दक्षवामकक्षाधः कटिपर्यन्तप्रदेशौ । वामदेवस्य त्रयोदशकलानां स्थानानि । चरणौ दक्षवामपादौ, करयुगं दक्षवामपाणियुग्मं, घ्राणं नासा, मौलिः शिरः, बाहू दक्षवामभुजदण्डौ, शिवतनुकरणे शिवस्मानशरीरोत्पादने साष्टकानां त्रिंशतां कलानां स्थानानि स्युः भवेयुः उक्ता इत्यर्थः । उक्तञ्च—

ईशानः पञ्चधा मूर्ध्नि वक्त्रं वक्त्रचतुष्टये ।
पञ्चमं प्रणवेनैव ततोऽघोरकलां न्यसेत् ॥
हृदि कण्ठेंऽसयोर्नाभौ कुक्षौ पृष्ठे च वक्षसि ।
गुह्ये लिङ्गे तयोर्वोश्च जानुनोर्जङ्घयोः स्फिचोः ॥
कट्यां च पार्श्वयोश्चाथ वामदेवकलां न्यसेत् ।
पादयोर्हस्तयोर्घ्राणे मस्तके भुजदण्डयोः ॥
सद्योजातकला योज्या .... ॥ इति ॥ ४४ ॥

अन्तर्यजनप्रकारं सुखेनाह—हृत्पद्म इति ।

हृत्पद्मे मनसा विभावितमहामायोपरिस्थासने
ध्येयो दीपशिखाकृतिस्सुकुसुमं भावः क्षमार्घ्यं जलम् ।
लेपो धीरवसायिनी परशिवः प्राणोऽनलो मानसे
पात्रेऽहङ्कृतिरेष एव परमो धूपोऽथ आनात्मकः ॥ ४५ ॥

दीपस्सद्विषयाः सुबुद्धिकरणाः गन्धादयः क्ष्मादिकाः
पानीयादिकदर्पणव्यजनकस्तोत्रादिकावेदनम् ।
नैवेद्यं स्वयमुद्यता समनया सुक्ष्माङ्गहीनो यदा
मुक्तः स्वात्मस्वयमेव नादमनुना आपस्स नाभ्युत्थितः ॥ ४६ ॥

शिवपूजा द्विप्रकारा बाह्याभ्यन्तरभेदेन । तत्र तावदध्यात्मज्ञानिनामन्तर्याग-स्तेषां बाह्यपूजाविषये पुष्पाद्याहरणविषये दोषप्रसङ्गात् । क्रियावतां बाह्यपूजा विहिता । उक्तं च—

यजनं द्विविधं प्रोक्तं बाह्याभ्यन्तरभेदतः ।
अहिंसादिभिरभ्यर्च्यो योगिभिर्न बहिर्भवेत् ॥
द्रव्यहिंसा न कर्तव्या तत्र तत्र यतश्शिवः ।
क्रियावद्भिस्सदाभ्यर्च्यः लिङ्गस्थः कुसुमादिभिः ॥

इति बाह्यपूजावतां पुष्पाद्याहरणे दोषाभावः । उक्तं च—

यथा राजाङ्गभोगार्थमाहर्तुं कुसुमादिकम् ।
उद्यानवनतस्तस्य प्रत्यवायो न विद्यते ॥
तद्वदीश्वरपूजार्थं पुष्पहर्ता न दोषभाक् ।

बाह्यपूजानिरतैरपि मानसभावेनान्तर्यजनं कर्तव्यम् । अन्तर्यागं विना बाह्यपूजा न सिध्यति । तदुक्तम्—

अन्तर्यागं पुरा कृत्वा बाह्ययागमथाचरेत् ॥
ज्योतिर्लिङ्गं हृदिस्थं यत् तदेवाभ्यर्च्यते बहिः ।
यतस्तस्मात्पुरा कार्यं अन्तर्याग इहोच्यते ॥
अकृत्वा मानसं यागं यो बहिर्यागमाचरेत् ।
वृथा परिश्रमस्तस्य शास्त्रस्येति विनिश्चयः ॥ इति ॥

In Public domain. Digitization Muthulakshmi Research Academy

हृत्पद्मे हृदयकमले। स्वाभाविक इति शेष.। लोके तावत्कन्दादुत्थितं कमलं दृश्यते, तद्वत् अत्रापि कन्दादुत्थित इति ज्ञेयम्। तथा चोक्तम्—

कन्दस्थानं मनुष्याणां देहमध्यं नवाङ्गुलम्।
चतुरङ्गुलमुत्सेधमायामश्च तथाविधः॥

अण्डाकृतिवदाकारं भूषितं तत्त्वगादिभिः।
तत्कन्दादुत्थितं ज्ञेयं हृत्सरोजं सकर्णिकम्॥ इति॥

तद्धृदयकमलकर्णिकायां सूर्यसोमानलैस्संयुक्तायामनन्तेशसदाशिवपरशिवाः स्वभावतस्तिष्ठन्ति। तथा निश्वासकारिकायाम्—

कदलीपुष्पसङ्काशं हृदयं सर्वदेहिनाम्।
तस्य मध्ये स्थितं पद्ममष्टपत्रं सकर्णिकम्।
वितस्तिमात्रं हृदयं कमलं चतुरङ्गुलम्॥

अष्टाङ्गुलप्रमाणं तन्नाभेरूर्ध्वं व्यवस्थितम्।
पद्मनालं नवद्वारं समन्तात्कर्णिकान्वितम्॥

अङ्गुष्ठपर्वतुल्यात्र कर्णिका सा सकेसरा।
कर्णिकायां भवेत्सूर्यः तस्य मध्ये तु चन्द्रमाः॥

चन्द्रमध्ये भवेद्वह्निस्तस्य मध्ये महेश्वरः।
सदाशिवो महेशश्च तस्यापि परतश्शिवः॥ इति॥

एवं स्वाभाविकसिद्धहृदयकमले सर्वेषां शिवार्चनमुत्तमोत्तमम्। मनसा मानसज्ञानेन विभावितमहामायोपरिस्थासने विभावितं भावनया कृतं महामायायाः स्वाभाविकेन विद्यमानकुण्डलिनीशक्तेरुपरिस्थासनमूर्ध्वे विद्यमानसिंहासनं यस्य तस्मिन् हृत्पद्मे वक्ष्यमाणवदाधारशक्त्यादि (कुण्डलिनी)शक्तिपर्यन्तासनध्यानसहित इत्यर्थः। हृदयकमले स्वाभाविकेन स्थिता कुण्डलिनीति सार्धत्रिशत्याम्—

चन्द्राग्निरविसंयुक्ताप्याद्या[1] कुण्डलिनी तु या।
हृत्प्रदेशे तु सा ज्ञेयाप्यङ्कुराकारवत् स्थिता॥ इति॥

1. उ. चाद्या

तन्त्रासने दीपशिखाकृतिः दीपज्वालासमानः। एतेन नादस्वरूपं द्योतितम्। नादो हंसः सकलप्राणिनां देहमध्यस्थितो हंसः सदाशिवः। 'हंसहंसेति यो ब्रूयाद्धंसो नाम सदाशिवः' इति वचनात्। दीपशिखाकारे निश्वासवचनम्—

श्रवणाङ्गुष्ठसंयोगाद्यश्शब्दः संप्रवर्तते।
दीपवह्निशिखातुल्यः सोऽपि तन्नादसंज्ञकम्।
पशोः पाशापनोदाय प्रकाशीकृतमङ्कुरम्॥ इति॥

एवं परशिवो ध्येयः आवाहिन्यादिमुद्राभिरावाहनीयः। भावो मानसशुद्धिः सुकुसुमं सुपुष्पं, भावशब्देनाहिंसाद्यष्टपुष्पं सूचितम्। उक्तं च—

अहिंसा प्रथमं पुष्पमिन्द्रियाणां तु निग्रहः।
क्षान्तिपुष्पं दयापुष्पं ज्ञानपुष्पं परं मतम्॥
तपःपुष्पं सत्यपुष्पं भावपुष्पं तथाष्टमम्॥ इति॥

क्षमा पुष्पाष्टकमध्योदितक्षान्तिरेवार्घ्यम्। पाद्याचमनयोः क्षमैवेति शेषः। जलं स्नानीयोदकं अमृतस्वरूपं कुण्डलशक्तिपरिस्रुतबहुलामृतस्वरूपेण पयसाभिषेकं कुर्यादित्यर्थः। अवसायिनी अध्यवसायरूपा। निश्चयात्मिकेत्यर्थः। धीः बुद्धिः लेपः विलेपनं कुङ्कुमकर्पूरचन्दनादि मानसे पात्रे मनोमयाङ्गारावारपात्रे प्राणः प्राणवायुः अनलः अग्निः अहङ्कृतिः गर्वः। एष एव परमो धूपः श्रेष्ठधूपविधानम्। तथा चोक्तम्—

अग्निः प्राणो मनः पात्रं गर्वः धूपशिखाकुलः। इति।

यः मानात्मकः चिद् बुद्धिस्वरूपः सर्वार्थप्रकाशकत्वाद्दीपवद् दीपः सद्विषयाः उत्तमभोग्यवस्तुस्वरूपाः सुतृप्तिकरणाः अत्यन्तसंपूर्तेस्साधकतमाः गन्धादयः गन्धरसरूपस्पर्शशब्दाः। गन्धशब्देनात्यन्तपरिमलद्रव्यं सूचितम्। रसेन स्वादुभूतं, रूपेण मनोहरभूतं, स्पर्शेन सूक्ष्मश्लक्ष्णभूतं शब्देनोत्तमध्वनिभूतद्रव्यं सूचितम्। क्ष्मादिकाः पृथिव्यप्तेजोवाय्वाकाशानि। एतेन पञ्चोपचाराः सूचिताः। पानीयादिकदर्पणव्यजनकस्तोत्रादिकावेदनं पातुं योग्यं पानीयम्। पानीयादिकम् अप्तत्त्वद्धोपचारः। दर्पणादिकमग्निसम्बद्धोपचारः। व्यजनं वायुचलनार्थकं कृतं तालवृन्तादि, व्यजनादिकं वायुसम्बद्धोपचारः। स्तोत्रादिकमाकाशसंबद्धोपचारः। एतेषां वेदनं समर्पणं। नैवेद्यं पृथिवीसम्बद्धोपचारः। पूर्वोक्तमेतत्सर्वं योगसामर्थ्येन सूक्ष्मशरीरयुक्तस्य प्रत्यक्षेण

In Public domain. Digitization Muthulakshmi Research Academy

इष्यते । योगसामर्थ्यरहितस्थूलशरीरयुक्तस्य सर्वं मानसभावेन कार्यमित्याह—यदा स्थूलाङ्गहीनः सूक्ष्मशरीररहितः तदा समनया मनोभावनया युक्तः स्यात् । सूक्ष्मशरीरसहितस्य स्वयमुचला स्वयमेवोत्पन्नेन नादमनुना नादात्मकमन्त्रेण स्वयमेव वाग्युत्थितः मूलाधारादुत्थितः स जापः मन्त्रजल्पनं भवति । स्थूलशरीरसहितस्य मनोभावनया वाग्युत्थितो जापः कार्यः ॥ ४६ ॥

मानसशिवाग्निकार्यं समाधिं चाह—वह्नाविति ।

वह्नावेवमपि प्रपूज्य जुहुयात्पूर्वोक्तयोगेन तत्-
स्थानस्थामिडया स्रुवेण च सुधामन्ते सुषुम्ना स्रुचा ॥
पूर्णान्तं हवनं समाप्य कृतवानीशं समाप्यादरात्
अन्ते भावविवर्जिते परपदे लीनस्समाधिं व्रजेत् ॥ ४७ ॥

पूर्वोक्तयोगेन पूर्वोक्तपरिसिद्धेन संबन्धेन स्वतस्सिद्धनाभिकुण्डे होमस्थानं भावयित्वा तत्संबन्धक्रमेणेत्यर्थः । वह्नौ नाभिकुण्डे विधानोक्तवदाधाहितस्वतस्सिद्धशिवाग्नौ एवमपि प्रपूज्य हृदयस्थाने यथा पूजितः तद्वत् शिवपूजनं कृत्वेत्यर्थः । जुहुयात् होमं कुर्यात् । तत्स्थानस्थां बिन्दुस्थाने विद्यमानां सुधामृतमिडया स्रुवेण इडानाडीं स्रुवाकारेण भावयित्वेत्यर्थः । अष्टोत्तरशतादिसंख्यया पूरकाकृष्टबिन्दुप्रस्रुतामृताज्येन होमं विधाय अन्ते संख्याहोमान्ते सुषुम्ना स्रुचा सुषुम्नानाडीं स्रुगाकारेण भावयित्वा पूर्णान्तं हवनं पूर्णाहुतिपर्यन्तहोमविधानं समाप्य कृतवान् । पूर्वोक्तवत् हृदये शिवपूजां नाभौ होमविधानं कृतवान् । आदरात् बहुमानादीशं समाप्य अन्तः पूजितदेवाय सर्वं समाप्यान्ते समर्पणावसाने भावविवर्जिते सदाशिवाकारादिस्वरूपभावाकाररहिते, निष्कलस्वरूप इत्यर्थः । परपदे द्वादशान्ते लीनः तत्रैवान्तर्भूतः । समाधिं मूलाधारादिद्वादशान्तपर्यन्तस्थानेषु एकाकारेण शिवध्यानं समाधिः । तादृशरूपसमाधिं व्रजेत् गच्छेत् । उक्तं च वातुले—

यथ मध्यन्दिनं यावत् समाधिस्थो भवेद्यथा ।
ज्ञानज्योतिर्मयं लिङ्गं शरदिन्दुवदुज्ज्वलम् ॥
भ्रूमध्ये संस्थिते तत्र मनः प्राणं च योजयेत् ।
तल्लीनस्तन्मयो योगी चित्तं शून्यं नयेच्छनैः ॥
नष्टे चित्ते चिदानन्दं स्वयमुद्द्योतते परम् ।
समाधिः कथितो ह्येवमणिमादिगुणालये ॥ इति ॥ ४७ ॥

इत्थमन्तर्यजनादि समाधिध्यानान्तमुक्त्वा इदानीं बाह्यपूजार्थं

स्वमूर्तौ गुरुमूर्तौ वा विद्यापीठेऽनले जले ।
स्थण्डिले स्थिरलिङ्गे वा चले वा कृतसंनिधौ ॥

यजनं श्रेष्ठमेतेभ्यो लिङ्ग एवोक्तलक्षणे ।
तस्मान्नित्यं प्रयत्नेन लिङ्गाराधनमाचरेत् ॥ इति वचनात् लिङ्गमेव श्रेयस्करमिति लिङ्गाधारतया बाह्यशिवपूजां वर्णयति—सेशानाहतेति ।

सेशानाहतधारिकोपरि धराद्यग्रन्थ्यधः पङ्कजं
विद्या चोर्ध्वशिवान्तपद्मखचितं पीठं शिवस्यासनम् ।
सर्वोच्चाधिकभागसंयुतशिवज्ञानाख्यलिङ्गात्मकं
सर्वोच्चाधिकभागनालसहितं पीठं क्रियाशक्तिकम् ॥ ४८ ॥

सेशानाहतधारिकोपरि । सेशा ईश्वरसहिता । शिवाधिष्ठितेत्यर्थः । अनाहता व्यापकरूपा धारिका आधारशक्तिः शिवसमवेतक्रियाशक्तिरेवाधाररूपेत्यर्थः । पूर्वं लिङ्गपीठमध्ये अधोभागे कूर्मशिलायां पूजनीया । तथोक्तम्—

अधः कूर्मशिलासीनां क्षीरोदसितविग्रहाम् ।
मौलौ बीजाङ्कुराकारां वन्दामभयप्रदाम् ॥
पाशाङ्कुशधरां शक्तिं क्रियामाधाररूपिणीम् ॥ इति ॥

अथवा—सेशाना ईश्वरसहिता आहता कन्दादङ्कुरवदुत्थिता ।

'पुनरण्डं समुद्भिद्य कन्दादङ्कुरवत् स्थिता' इत्युक्तत्वात् । तस्याः धारिकाशक्तेरुपरि ऊर्ध्वं धराद्या भूतत्त्वादिकालतत्त्वान्ता ग्रन्थयः ग्रन्थेर्ग्रन्थ्यात्मकस्याधःप्रदेशे । अत्र क्रमः पृथिवीतत्त्वं कन्दरूपं, अप्तत्त्वं सेचकं, अग्नितत्त्वम् उच्छूनावस्थाकारणम्, वायुः प्रेरकरूपः, आकाशं वृद्ध्यर्थं, गन्धादिपञ्चतन्मात्राणि अङ्कुराकाराणि, दशेन्द्रियाणि छिद्ररूपाणि । अहङ्कारतत्त्वं वृद्धिकारणम् । बुद्धिगुणप्रकृतिपुरुषान्तचतुस्तत्त्वानि धर्मज्ञानवैराग्यैश्वर्यरूपाणि । सिंहाकाराणि (सिंहासनस्य) पादरूपाणि । रागनियतिविद्याकलान्तानि चत्वारि तत्त्वानि अधर्माज्ञानावैराग्यानैश्वर्यात्मकपादोर्ध्वगतानि गात्ररूपाणि । कालतत्त्वं नालरूपम् । नालदलयोः संयोगस्थाने मायातत्त्वमन्तरे मायातत्त्वमधश्छदमशुद्धविद्यातत्त्वमूर्ध्वच्छदनं शुद्धविद्याम् ऊर्ध्व-

In Public domain. Digitization Muthulakshmi Research Academy

पङ्कजं मायातत्त्वोपरि विकसितरूपकमलं शिवान्तपद्मखचितं शिवतत्त्वावसानकमलव्यासमेवंविधं पीठं शिवस्यासनम् । अत्रायं क्रमः—

निवेशराष्टदलैर्युक्तं पञ्चाशद्बीजगर्भितम् ।
चतुष्षष्टिकेसरैर्युक्तं पीतकर्णिकायुक्तम् ॥

अत्र पञ्चाशद्बीजमिति अकारादिक्षकारान्तपञ्चाशद्वर्णमेवोक्तम् । चतुष्षष्टिकेसरैर्युक्तमित्यत्र ककारादिमकारान्ताः पञ्च पञ्चवर्गाः, यरलवशषसहाश्च प्रत्येकमकारबिन्दुभ्यां सहिता द्विरुच्चारिता एव केसराणां चतुष्षष्टिरित्युक्ताः । पूर्वादिकेसराग्रेषु मध्ये च नवशक्तिभिर्युक्तम् । पत्राग्रकेसराग्रकर्णिकाग्रवृत्तेषु सूर्यसोमाग्निमण्डलानि । तदधिपतयः ब्रह्मविष्णुरुद्राः, कर्णिकामध्ये शक्तिमण्डलं तदधिपतिरीश्वरः । तदुपरि शिवादि शक्तिमण्डलान्तव्यासिकं शिवासनं सञ्चिन्तयेदिति शिवासनविधानं 'शक्त्यादिशक्तिपर्यन्तमासनं परमेष्ठिनः' इत्युक्तत्वात् । सर्वाध्वाधिकभागसंयुतशिवज्ञानाख्यलिङ्गात्मकं सर्वाध्वनां षडध्वनां अधिकः श्रेष्ठः भागः ब्रह्मविष्णुरुद्राभिधानत्रिभागः तेन संयुतं शिवज्ञानाख्यलिङ्गात्मकं, ज्ञानशक्तिमयशिवलिङ्गं शिवस्य ज्ञानशक्तिदेहत्वमधिष्ठानमिति प्रसिद्धम् । शिवज्ञानात्मिका शक्तिरेव मूर्त्युपचारेण उपचर्यत इति मातङ्गपारमेश्वरेऽप्युक्तम् 'अथ पत्युरधिष्ठानं स्वशक्ति किरणात्मकम्' इति ।

तथा वरुणपद्धत्याम्—

ज्ञानशक्त्यात्मके लिङ्गे क्रियाशक्तेः समर्पणम् ।
पीठस्य विधिना योगः प्रतिष्ठा सा च पञ्चधा ॥ इति ॥

सर्वाध्वाधिकभागनाळसहितं षडध्वना श्रेष्ठरुद्रविष्णुब्रह्मभागयुक्तगोमुखसहितं पीठं लिङ्गाधारभूतं क्रियाशक्तिकं क्रियाशक्तिस्वरूपं पीठं कल्प्यम् । अत्र रुद्रविष्णुब्रह्मभागानां षडध्वयोजनक्रमः प्रदर्श्यते । लिङ्गं त्रिखण्डं परिकल्प्य ऊर्ध्वे रुद्रभागे शान्त्यतीतकला, विष्णुभागे शान्तिकला, ब्रह्मभागे विद्याप्रतिष्ठानिवृत्तिकलाः इति पञ्चकलान्यासः ।

शान्त्यतीतकलायां शिवशक्तितत्त्वे द्वे, शान्तिकलायां सदाशिवेश्वरशुद्धविद्या इति त्रितत्त्वानि, विद्यायां मायाकालकलाविद्यानियतिरागपुरुषाख्यसप्ततत्त्वानि । प्रतिष्ठायां प्रकृतिबुद्ध्यहङ्कारमनश्श्रोत्रत्वक्चक्षुर्जिह्वाघ्राणवाक्पाणिपादपायूपस्थशब्द-

स्पर्शरूपरसगन्धाकाशमरुत्तेजोजलं चेति त्रयोविंशति तत्त्वानि, निवृत्तौ पार्थिवमेकं तत्त्वम् इति तत्त्वन्यासः ।

शान्त्यतीतायामनाश्रितादिनिवृत्त्यन्तपञ्चदशभुवनानि । शान्तिकलायां सदाशिवादिवामान्ताष्टादश भुवनानि । विद्यायां तु अङ्गुष्ठमात्र(त्रादि)वामान्तसप्तविंशतिभुवनानि । प्रतिष्ठायां श्रीकण्ठाद्यमरेशान्तानि षट्पञ्चाशद्भुवनानि । निवृत्तौ भद्रकाल्यादिकालाग्न्यन्तान्यष्टोत्तरशतभुवनानि । एवं पञ्चकलानां चतुर्विंशोत्तरशतद्वयभुवनम् । तथा श्रीक्रमदन्यासे—

पुराणि शान्त्यतीतायां भवन्ति दश पञ्च च ।
अनाश्रिता तथानाथा चानन्ता व्योमरूपिणी ॥
व्यापिनी चोर्ध्वगा चैव मोचिका रोचिका तथा ।
दीपिका चेन्धिका चैव शान्त्यतीता च शान्तिका ॥
विद्या चैव प्रतिष्ठा च निवृत्तिश्च तथा स्मृता ।
कलायां शान्तिकाख्यायामष्टादश पुराणि तु ॥
सदाशिवः शिखण्डी च श्रीकण्ठश्च त्रिमूर्तिकः ।
एकरुद्रस्तथा चैवमेकनेत्रस्तथा स्मृतः ॥
शिवोत्तमस्तथा चैव सूक्ष्मश्चानन्तसंज्ञकः ।
मनोन्मनी तदा ज्ञेया सर्वभूतदमन्यपि ।
बलप्रमथनी चैव तथा विकरणी भवेत् ॥
कलविकरणी चैव काली चैव तथापरा ।
रौद्री ज्येष्ठा च वामा च विद्यायां वक्ष्यते क्रमात् ॥
तस्यां तु भुवनानां च सप्तविंशतिकं मतम् ।
अङ्गुष्ठमात्र ईशान एकेक्षणैकपिङ्गलौ ॥
उद्भवश्च भवश्चैव वामदेवो महाद्युतिः ।
शिखेदश्चैकवीरश्च पञ्चान्तकश्च शूरकः ॥
पिङ्गो ज्योतिश्च संवर्तः क्रोधेशैकशिवौ तथा ।
अनन्ताजौ तथा चैवमुमापतिप्रचण्डकौ ॥

In Public domain. Digitization Muthulakshmi Research Academy

एकवीरस्तथेशानो भवेशोग्रौ च भीमकः ।
वामश्चैव तथा ज्ञेयः प्रतिष्ठायां तु वक्ष्यते ॥

श्रीकण्ठादीनि तत्रैव षट्पञ्चाशत्पुराणि तु ।
श्रीकण्ठोमौ तथा ज्ञेयौ कौमारं वैष्णवं तथा ।
ब्राह्मं च भैरवं चैव कृतञ्चैव तथाकृतम् ॥

ब्राह्मं प्रजेशसंज्ञं च सौम्यञ्चैव तथैन्द्रकम् ।
गान्धर्वं च तथा ज्ञेयं यक्षराक्षससंज्ञकम् ॥

पैशाचं च तथा ज्ञेयं स्थलेश्वर इति स्मृतः ।
स्थूलेश्वरशङ्कुकर्णौ कालञ्जर इति स्मृतः ॥

मण्डलेश्वरमाकोटौ द्विरण्डच्छगलाण्डकः ।
स्थाणुसंज्ञ इति प्रोक्तः स्वर्णाक्षश्च तथापरः ॥

भद्रकर्णश्च गोकर्णो महाकाल इति स्मृतः ।
अविमुक्तो रुद्रकोटिः वस्त्रापदकसंज्ञकः ॥

श्रीमेश्वरो महेन्द्रश्चाप्यट्टहासस्ततः परः ।
विमलेशस्तथा प्रोक्तः नखलो नाखलस्तथा ॥

कुरुक्षेत्रं गयां चैव तथा भैरवसंज्ञकः ।
केदारश्च महाकालो मध्यमेशस्तथा भवेत् ॥

आम्रातकश्च जल्पेशः श्रीशैलश्च तथापरः ।
हरिश्चन्द्रस्तथा प्रोक्तो लकुलीशस्तथा स्मृतः ॥

भारभूतिस्तथा चैव डिण्डिमुण्डी तथैव च ।
सोपधिः पुष्करश्चाथ नैमिशो च तथा भवेत् ॥

प्रभाससंज्ञकश्चाथो ह्यमरेश इति स्मृतः ।
निवृत्त्याख्यकलायां तु पुराणशोचरं शतम् ॥

भद्रकाली तथा प्रोक्ता वीरभद्रस्तथैव च ।
त्रिलोचनश्च लिप्सुश्च नभश्चैव तथापरः ॥

पिनाकश्च तथा प्रोक्तः संवर्तश्च तथैव च ।
त्रिदशेशस्तथा प्रोक्तः त्र्यक्षश्चैव तथा स्मृतः ॥

गणाध्यक्षो विभुश्चैव शम्भुर्दंष्ट्री च वज्रकः ।
फणीन्द्रोदुम्बरीशश्च प्रमनो मारुताशनः ॥

क्रोधनानन्तसंज्ञौ च घृताधारस्तथा स्मृतः ।
वृषो बलिप्रियः प्रोक्तः भूतपालस्तथा भवेत् ॥

ज्येष्ठशर्वौ तथा प्रोक्तौ सुरेशो वेदपारगः ।
ज्ञानभुक् च तथा प्रोक्तः सर्वज्ञश्च तथापरः ॥

ईशविद्याधिपौ ज्ञेयौ प्रकामदप्रसादकौ ।
श्रीधृक् चैव तथा प्रोक्तो रत्नधृक् च तथापरः ॥

लक्ष्मीधृक् च तथा प्रोक्तो जटाधर इति स्मृतः ।
सौमदेहश्च धन्यश्च रूपवांश्च तथा भवेत् ॥

निधीशश्च तथा प्रोक्तो मेघवाहन इत्यपि ।
कपर्दी च तथा प्रोक्तः तथा पञ्चशिखो भवेत ॥

पञ्चान्तकस्तथा प्रोक्तः क्षयान्तक इति स्मृतः ।
तीक्ष्णः सूक्ष्मो वायुवेगा लघुशीघ्रौ प्रकीर्तितौ ।
सुनादो मेघनादश्च जलान्तक इति स्मृतः ॥

दीर्घबाहुरिति प्रोक्तो जयभद्रस्तथापरः ।
श्वेतश्चैव तथा प्रोक्तो महाबल इति स्मृतः ॥

पाशहस्त इति ख्यातः तथा चातिबलो भवेत् ।
बलो दंष्ट्रा च विज्ञेयो तथा लोहितधूम्रकौ ॥

[1]विरूपाक्षोर्ध्वकेशौ च भयानक इति स्मृतः ।
क्रूरदृष्टिस्तथा हन्ता मारणो निर्ऋतिस्तथा ॥

तथा धर्मपतिः प्रोक्तः धर्मश्चापि तथापरः ।
नियोक्ता च तथा प्रोक्तः संयोक्ता च तथापरः ॥

---

1. ख. ऊर्ध्वलिङ्गो विरूपाक्षः ।

In Public domain. Digitization Muthulakshmi Research Academy

कर्तृसंज्ञा विधाता च धाता च हरमृत्युकौ ।
याम्यः क्षयान्तकश्चैव भस्मान्तक इति स्मृतः ॥

वभ्रुश्चैव तथा प्रोक्तौ दहनज्वलनौ तथा ।
हरश्च खादकश्चैव पिङ्गलश्च हुताशनः ।
अग्निरुद्रस्तथा चैव त्रिदशाधिपसंज्ञकः ॥

पिनाकी चैव शास्ता च अव्ययश्च विभूतिकः ।
प्रमर्दन इति ख्यातो वज्रदेहस्तथापरः ॥

बुद्धो ह्यजः कपालीशो रौद्रं वैष्णवमित्यपि ।
ब्राह्मं च हाटकश्चैव कूश्माण्डं च तथा भवेत् ।
कालाग्निना सह प्रोक्तं पुरमष्टोत्तरं शतम् ॥

एवं पञ्चकलानां तु भुवनानां[1] शतद्वयम् ।
चतुर्विंशोत्तरं चैतत् स्फुटं प्रोक्तं यथाक्रमम् ॥

अनाश्रितादिभुवनं शिवतत्त्वे व्यवस्थितम् ।
भुवनं शान्त्यतीतादि पञ्चप्रोक्तं च शान्तिके ॥

एकं सादाशिवं प्रोक्तं भुवनं च सदाशिवे ।
शिखण्डाद्यष्टभुवनं तत्त्वे त्वीश्वरसंज्ञिके ॥

मनोन्मन्यादिभुवनं शुद्धविद्याख्यके नव ।
अष्टावङ्गुष्ठमात्रादि पुरं मायाख्यके स्मृतम् ॥

शिखेदश्चैकवीरश्च तत्त्वे कालाख्यके भवेत् ।
पञ्चान्तकश्च शूरश्च कलायां भवति स्फुटम् ॥

पिङ्गश्च ज्योतिरित्येवं तत्त्वे विद्याख्यके [2]मतम् ।
[3]संवर्तश्चैव क्रोधेशः तत्त्वे नियतिके भवेत् ॥

एकशिवादिभुवनं रागे पञ्च व्यवस्थितम् ।
एकवीरादिभुवनं पट्तत्त्वे पुरुषे भवेत् ॥

1. क. ध. भुवनानि
2. प. ख. स्मृतम्
3. घ. क. संवर्तश्चैव

श्रीकण्ठाद्यष्टभुवनं प्रकृतौ च व्यवस्थितम् ।
मायादिभुवनं चैव बुद्धावष्टौ भवेत्स्फुटम्[1] ॥

अहङ्काराख्यतत्त्वे च स्थलेश्वर इति स्मृतः ।
मनस्तः प्राणपर्यन्ते षट्के स्थूलेश्वरो भवेत् ।
पञ्चके शङ्कुकर्णस्तु तत्त्वे कर्मेन्द्रियाख्यके ॥

कालञ्जरादिभुवनं छगलण्डान्तमेव च ।
शब्दादिगन्धपर्यन्ते पञ्चके च भवेत्स्फुटम् ॥

स्थाणुमारभ्य भुवनमष्टकं व्योम्नि संस्थितम् ।
भीमेश्वरादिभुवनमष्टकं मरुति स्थितम् ॥

भैरवाद्यष्टभुवनं तेजस्तत्त्वे व्यवस्थितम् ।
लकुलीशादिभुवनमष्टकं च जले स्थितम् ।

भद्रकाल्यादिभुवनमष्टोत्तरशतं भवेत् ॥
पृथ्वीतत्त्वे तथा चैव पुरन्यासः प्रकीर्तितः ।

शान्त्यतीतायामकारादिविसर्गान्ताः षोडशस्वराः । शान्तौ तु कखगाः । विद्यायां घकारादिभकारान्ताः सप्तमातृकाः । प्रतिष्ठायां तु टकारादिहकारान्ताः त्रयोविंशति वर्णाः । क्ष इत्येकमक्षरं निवृत्तिकायामिति वर्णन्यासः ।

पदन्यासस्तु द्विविधः एकाशीतिपदोद्धारचतुर्नवतिपदोद्धारभेदेन । तथाऽध्व-न्यासे प्रोक्तम्—

कलायां शान्त्यतीतायामोमित्येकं पदं मतम् ।
व्योमव्यापिनमारभ्य पदान्येकादश स्मृतम्[2] ॥

नित्यं योगिपर्यन्तं शान्त्याख्यायां भवन्ति हि ।
ध्यानाहारायमारभ्य व्यापिन् व्यापिन् पदान्तकम् ।
विद्याख्यायां कलायां च पदानां विंशतिर्भवेत् ॥

1. म. दृढ्ढवम्
2. ग. क. ख. स्फुटम्

In Public domain. Digitization Muthulakshmi Research Academy

प्रतिष्ठायामरूप्यादिपदानामेकविंशतिः ।
महेश्वरपदान्तं च स्फुटं प्रोक्तं यथाक्रमात् ।
महादेवपदादीनामष्टाविंशतिसंख्यया ॥

निवृत्तौ तु कलायां च पदानां विततिर्भवेत् ।
इत्थं व्यासक्रमः प्रोक्त एकाशीतिपदस्य च ॥

अथवान्यप्रकारेण पदन्यासो विधीयते ।
चतुर्नवतिसंख्यानां पदानां च यथाक्रमम् ॥

अत्रापि शान्त्यतीतायामोमित्येकं पदं मतम् ।
व्योमव्यापिनमारभ्य ध्यानाहारपदावधि ॥

शान्तौ तु रविसंख्यानि पदानि च भवन्ति हि ।
ओङ्कारपदमारभ्य व्योमिन् व्योमिन् पदान्तकम् ।
एकविंशतिसंख्यानि विद्यायां च पदानि तु ॥

व्यापिन् व्यापिन् समारभ्य शर्वशर्वपदावधि ।
प्रतिष्ठायां तु द्वात्रिंशत् पदानां विततिर्भवेत् ॥

भवभवेति समारभ्य ओङ्कारपदकावधि ।
अष्टविंशतिसंख्यानि निवृत्तौ च पदानि तु ॥

एकाशीतिपदानामप्युद्धारः पूर्वमुच्यते ।
ओमित्येकाक्षरेणैव प्रथमं पदकं स्मृतम् ॥

व्योमव्यापिन इत्येव व्योमरूपाय चैव हि ।
सर्वव्यापिन इत्येवं पञ्चार्णं त्रिपदं मतम् ॥

त्र्यक्षरं च शिवायेति अनन्ताय पदं तथा ।
अनाथाय तथा प्रोक्तं द्विपदं चतुरक्षरम् ॥

अनाश्रिताय पञ्चार्णं ध्रुवाय त्र्यक्षरं मतम् ।
शाश्वताय पदं चापि चतुरक्षरमेव हि ॥

अष्टाक्षरं योगपीठसंस्थिताय पदं तथा ।
नित्यं योगिन इत्येवं ध्यानाहाराय चैव हि ॥

द्वे पदे च तथा प्रोक्ते पञ्चाक्षरसमन्विते ।
तथोंनमश्शिवायेति षडक्षरमिति स्मृतम् ॥

सर्वप्रभवे पञ्चार्णं शिवाय त्र्यक्षरं मतम् ।
ईशानमूर्धायपदं षडक्षरमिति स्मृतम् ॥

तत्पुरुषवक्त्रायेति पदं सप्ताक्षरं [1]स्मृतम् ।
अघोरहृदयायेति पदं सप्ताक्षरं भवेत् ॥

वामदेवगुह्यायेति पदं सप्ताक्षरं मतम् ।
सद्योजातमूर्तये च पदं सप्ताक्षरं भवेत् ॥

ओं नमो नम इत्येवं पदं पञ्चाक्षरं भवेत् ।
गुह्यातिगुह्यायपदं षडक्षरमिति स्मृतम् ॥

गोप्त्रे चेति पदं चैव द्व्यक्षरं परिकीर्तितम् ।
अनिधनायेति पदं पञ्चाक्षरमिति स्मृतम् ॥

सर्वयोगाधिकृतायपदमष्टाक्षरं भवेत् ।
सर्वविद्याधिपायेति पदं सप्ताक्षरं स्मृतम् ॥

ज्योतीरूपायेति पदं पञ्चाक्षरमिति स्मृतम् ।
परमेश्वरपरायपदमष्टाक्षरं भवेत् ॥

अचेतनाचेतनायपदमष्टाक्षरं भवेत् ।
व्योमिन् व्योमिन् पदं पश्चात् व्यापिन् व्यापिन् पदं तथा ॥

द्वौ पदौ च परिज्ञेयौ चतुर्वर्णसमन्वितौ ।
अरूपिन्रूपिन् पदं प्रथमप्रथमेति च ॥

द्विपदौ च परिज्ञेयौ षडक्षरसमन्वितौ ।
तेजस्तेजः पदं पश्चात् ज्योतिर्ज्योतिःपदं तथा ॥

उभौ पदौ परिज्ञेयौ चतुर्वर्णसमन्वितौ ।
अरूपेति पदं पश्चात् अग्नीति ततः परम् ॥

1. स. मतम्

अधूस्मेति पदं पश्चात् अभस्मेति ततः परम् ।
अनादे च तथा प्रोक्तं त्र्यक्षरेण समन्वितम् ।
निधनेति पदं प्रोक्तं त्र्यक्षरं पञ्चकं पदम् ॥

नानानानापदं पश्चात् धूधूधूधू तथैव च ।
द्विपदं च परिज्ञेयं चतुर्णसमन्वितम् ।
ओं भूश्चेति पदं प्रोक्तं द्व्यक्षरेण समन्वितम् ॥

ओं भुवश्च पदं पश्चात् ओं भुवश्च ततः परम् ।
द्विपदं च परिज्ञेयं त्र्यक्षरेण समन्वितम् ॥

अनिधनपदं पश्चात् चतुर्णसमन्वितम् ।
निधनेति पदं प्रोक्तं त्र्यक्षरेण समन्वितम् ॥

निधनोद्भवेति पदं पञ्चाक्षरसमन्वितम् ।
शिवेति पदकं पश्चात् शर्वेति पदकं तथा ॥

द्विपदं च परिज्ञेयं द्व्यक्षरेण समन्वितम् ।
परमात्मपदं पश्चात् माहेश्वरपदं तथा ॥

महादेवपदं [1]प्रोक्तं त्रिपदं चतुर्णकम् ।
सद्भावेश्वर इत्येवं पदं पञ्चाक्षरं भवेत् ॥

महातेजःपदं प्रोक्तं चतुर्णसमन्वितम् ।
योगाधिपते च पदं पञ्चाक्षरसमन्वितम् ॥

मुञ्चमुञ्चपदं पश्चात् चतुर्णसमन्वितम् ।
प्रथमप्रथमपदं षडक्षरमिति स्मृतम् ॥

शर्वशर्वपदं प्रोक्तं[2] भवभवेति पदं तथा ।
भवोद्भवपदं चापि प्रत्येकं चतुर्णकम् ।
सर्वभूतसुखप्रदपदमष्टाक्षरं भवेत् ॥

सर्वसांनिध्यकरेति पदं सप्ताक्षरं मतम् ।
ब्रह्मविष्णुरुद्रपरपदमष्टाक्षरं भवेत् ॥

1. ख. पश्चात.   2. ग. क. पश्चात्

अनर्चितानर्चितेति संस्तुतासंस्तुतेति च ।
पूर्वस्थितपूर्वस्थितपदमष्टाक्षरत्रयम् ॥

साक्षिसाक्षिपदं पश्चात् तुरुतुरुपदं तथा ।
द्विपदं च परिज्ञेयं चतुर्णसमन्वितम् ॥

पतङ्गपतङ्गपदं षडक्षरसमन्वितम्
पिङ्गपिङ्गपदं पश्चात् ज्ञानज्ञानपदं तथा ॥

शब्दशब्दपदं पश्चात् सूक्ष्मसूक्ष्मपदं तथा ।
चतुष्पदं च विज्ञेयं चतुर्णसमन्वितम् ॥

शिवेति पदकं पश्चात् शर्वेति पदकं तथा ।
द्विपदं च परिज्ञेयं द्व्यक्षरेण समन्वितम् ॥

सर्वदेति पदं पश्चात् त्र्यक्षरेण समन्वितम् ।
ओं नमो नम इत्येव पदं पञ्चाक्षरं मतम् ॥

ओं शिवाय नमोनमः पदमष्टाक्षरं मतम् ।
ओमित्येकाक्षरं चैव पदमन्ते प्रकीर्तितम् ॥

एकाशीतिपदस्यैवमुद्धारः प्रोक्त एव हि ।
चतुर्णवतिसंख्यानामुद्धारः कथ्यतेऽधुना ॥

एकाशीतिपदोद्धारे चतुर्णवतिकं भवेत् ।
ओङ्कारपदमारभ्य ध्यानाहारपदावधि ॥

त्रयोदश पदानि स्युः एकाशीति पदे यथा ।
ध्यानाहारपदादूर्ध्वं ओमित्येकपदं मतम् ॥

द्व्यक्षरेण नमश्चेति तस्मादूर्ध्वं प्रकल्पयेत ।
त्र्यक्षरेण शिवायेति तस्मादूर्ध्वं प्रकीर्तितम् ॥

सर्वप्रभव आरभ्य सद्योजातपदावधि ।
पदानां सप्तकं प्रोक्तमेकाशीतिपदे यथा ॥

सद्योजातपदादूर्ध्वमोमित्येकं पदं मतम् ।
द्व्यक्षरेण नमश्चेति तस्मादूर्ध्वं प्रकल्पयेत् ॥

In Public domain. Digitization Muthulakshmi Research Academy

तस्मादूर्ध्वं प्रकर्तव्यं नमश्चेति पदं तथा ।
गुह्यातिगुह्यमारभ्य धूर्ध्वेतिपदकावधि ॥

पदानां विंशतिः प्रोक्ता एकाशीतिपदे यथा ।
धूर्ध्वेति पदकादूर्ध्वं ओमित्येकं पदं स्मृतम् ॥

मूर्त्येकाक्षरेणैव तस्मादूर्ध्वपदं भवेत् ।
ओमित्येकपदं प्रोक्तं भुवश्चेति ततः पदम् ॥

ओमित्येकपदं प्रोक्तं भुवश्चेति ततः पदम् ।
अनिधनपदाद्येव सर्वदापदकावधि ॥

द्वात्रिंशत्पदकं प्रोक्तमेकाशीतिपदे यथा ।
सर्वदापदादूर्ध्वमोमित्येकं पदं स्मृतम् ॥

द्व्यक्षरेण नमश्चेति शिवाय त्र्यक्षरं ततः ।
ओमित्येकं पदं प्रोक्तं नमश्चेति पदं ततः ॥

नमश्चेति पदं प्रोक्तं शिवायेति पदं ततः ।
ओमित्येकाक्षरेणैवमन्ते च पदकं स्मृतम् ॥

चतुर्नवतिसंख्यस्य चोद्धारः प्रोक्त एव च ।
आगमेष्वयं प्रोक्तं तस्माच्च द्विपदं कृतम् ॥

द्विसंख्यानां पदानां च न्यासः प्रोक्तो यथाक्रमम् ।
द्विसंख्यापदमध्ये च न्यासमेकेन कारयेत् ॥ इति ॥

शान्त्यतीतायां शिवेशानाख्यमन्त्राः । शान्तिकलायां तत्पुरुषकवचमन्त्रौ । विद्यायां शिखाघोरौ । प्रतिष्ठायां शिरोवामौ । निवृत्तिकलायां सद्योजातहृदयमन्त्रौ । इति षडध्वन्यासक्रमः ॥ ७८ ॥

अतः परमावाहनक्रममाह—स्वाधार इति ।

स्वाधारे गतमानसश्शिवमनोश्शक्त्यात्मको दानतो
मात्रादीशकलेश्वरक्रमगतेर्मन्त्रं समुच्चारयन् ।
नीत्वा कान्तकमञ्जलिं परशिवं प्राप्यैकभावं ततो
घण्टानादललाटकं कुसुमं लक्ष्ये सहोऽन्तर्नयेत् ॥ ७९ ॥

स्वाधारे मूलाधारे गतमानसः प्राप्तमनाः । प्रथमं मूलाधारगतभावनायुक्तमनस्क इत्यर्थः । शिवमनोश्शक्त्यात्मकः शिवमनोर्मूलमन्त्रस्य शक्त्यात्मकः सामर्थ्ययुक्तस्वरूपः । प्रासादमन्त्रजपानुष्ठानेनैवावाहनादिकर्मकरणे दक्ष इत्यर्थः । मात्रादीशकलेश्वरक्रमगतेः मात्राः अकार उकार मकार बिन्दुनादाः । एतेषां स्थानानि यथाक्रमं हृत्कण्ठतालुभ्रूमध्यब्रह्मरन्ध्राणि । आभ्यो मात्राभ्यो दीताः प्रकाशमानाः । तज्जाता इत्यर्थः । कलाश्च —

जया च विजया सौम्या अंशुसंज्ञाधृतिर्मता ।
बन्धनी मोचिनी माया मोहिनी बोधिनी इति ॥

एता हृत्स्था अकारजा दश कलाः ।

शुभा मनोरमा दीप्ता सुदीप्ता हेमकारिका ।
सुधूम्रा पिङ्गला पीता वारुणी शीघ्रगाचला ।
शशाङ्का सुप्रभा केवलज्ञानदा मोक्षदापरा ॥

एताष्षोडशकलाः कण्ठस्थाः उकारजाः ।

श्रवणी श्रावणी जल्पकरी च प्राणवर्तिनी ।
सुशब्दा वाहिनी चोर्ध्वगामिनी पावनी तथा ॥

आह्लादिनी प्रवचनी योक्त्री रेतोप्रवाहिनी ।
पितृमार्गानुगा देवमन्त्रमार्गप्रदर्शिनी ॥

आपूरणी प्राणवद्धा चित्तस्था सुविद्धा धूम्रा ध्रुवा । इति चतुर्विंशति(?) कलाः तालुस्थाः मकारजाः । निवृत्तिप्रतिष्ठाविद्याशान्तयः एता ललाटस्थाः बिन्दुसंभवाश्चतस्रः कलाः । इन्धिका दीपिका रोचिका मोचिका ऊर्ध्वगा व्यापिनी व्योमरूपिणी अनन्ता अनाथा अनाश्रिता इति चैता नादजाः दश कलाः ब्रह्मरन्ध्रस्थाः । एतासां कलानामीश्वराः यथाक्रमेण ब्रह्मविष्णुरुद्रेश्वरसदाशिवाः । एतेषामीश्वराणां क्रमगतेः क्रमस्यागमार्गस्य दानतः स्वीकारात् मन्त्रं समुच्चारयन् । आचार्य इति शेषः । अञ्जलिं पुष्पाञ्जलिं कान्तकं कस्य शिरसः ब्रह्मरन्ध्रस्थानस्येत्यर्थः । तदन्तकमुत्पन्नान्तकं सप्तमस्थानरूपं द्वादशान्तं नीत्वा । अत्र आवाहनक्रमसंप्रदायः सूचितः । प्रथमं पुष्पाञ्जलिं मूलाधारे धृत्वा क्रमेण ऊर्ध्वमानयन् हृत्प्रदेशे किञ्चित्कालं स्थित्वा मूलमन्त्रस्य अकारत्यागेन ब्रह्मणः त्यागं कृत्वा कण्ठस्थाने स्थित्वा उकारत्यागेन

In Public domain. Digitization Muthulakshmi Research Academy

विष्णोस्त्यागं कृत्वा तदूर्ध्वं तालुस्थाने स्थित्वा ब्रह्मरन्ध्रत्यागेन रुद्रत्यागं कृत्वा तदूर्ध्वं भ्रूमध्ये स्थित्वा बिन्दुत्यागेन ईश्वरत्यागं कृत्वा तदूर्ध्वं ब्रह्मरन्ध्रे स्थित्वा नादत्यागेन सदाशिवत्यागं कृत्वा तदूर्ध्वं द्वादशान्ते स्थित्वा परशिवमुन्मन्यन्तस्थपरशिवं सोऽहं-भावनया प्राप्य, एकभावमद्वितीयस्वरूपं संचिन्त्य ततः चिन्तनानन्तरं पुष्पाञ्जलिं अधो नमयन् भ्रूमध्ये किञ्चित्कालं स्थित्वा घण्टानादकलाटके घण्टारववद् ध्मायमानं भ्रूमध्ये समानीयानेन नादरूपेण किञ्चित्सकलत्वं चोक्तमित्यनुसन्धेयम् । ततः कुसुमगं हृत्प्रदेशस्थपुष्पाञ्जलिगतं ध्यात्वा मह इत्येवंरूपं तेजः लक्ष्ये लिङ्गप्रतिमादौ अन्त-र्लिङ्गादिहृदयकमलमध्ये न्यसेद् आवाहयेत् ।

तथा श्रीपराख्ये—

> एवं शान्तं वपुः कल्प्य तस्मिन् परमकारणम् ।
> परमं शाश्वतं नित्यं ज्ञानानन्दसुखात्मकम् ॥
> व्यापकं सर्वतत्त्वानां अप्रमेयमनौपमम् ।
> वाच्यवाचकताहीनं वाङ्मनोऽतीतगोचरम् ॥
> व्यक्तं कुर्याद्विशेषेण निष्कलं सकलात्मनि ।
> परावाहनमेतद्धि शिवमन्त्रनियन्त्रणात् ॥ इति ॥

उक्तं च —

> बिन्दुनादसमायुक्तं सात्त्वमन्त्रत्रयान्वितम् ।
> निष्कलं परमं बीजं तदुच्चार्योन्मनान्तकम् ॥
> मन्त्रमूर्तिं शिवं लब्ध्वा भ्रूमध्ये मनसा स्मरेत् ।
> चन्द्रबिम्बसमप्रख्यं स्मृत्वा पुष्पाञ्जलौ स्थितम् ॥
> आवाहिन्या पुनर्नीत्वा स्थापिन्या स्थापयेद्धृदि ॥ इति ॥ ४९ ॥

अथ आवाहनादिदशसंस्कारानाह—आवाहनेति ।

> आवाहनस्थापनसंनिधाननिरोधनावगुण्ठनसौधमुद्राः ।
> पाद्यं तथा चाचमनार्घ्यपुष्पदानं मता संस्कृतयो दशैव ॥ ५० ॥

अत्र आवाहनमिति । आवाह्यते अनेनेति शिवमन्त्रेण आहित इति आवाहनम् । ननु अनेन शिवस्य व्यापकताभावः सर्वत्र सूचितः । व्यापकस्य

वस्तुनः कथमावाहनम् । पूर्वमेव सर्वत्र स्थितत्वादिति भावः । लोके तावदविद्य-मानस्य ह्वानं क्रियते तद्वत् अत्रापि अविद्यमानस्य शिवस्याह्वानं क्रियत इति शिवस्य व्यापकताभावः प्राप्तः । शिवो व्यापकः । अत एवाह्वानमेव न सङ्घटत इति चेन्न । सर्वागमेषु आह्वानकर्मणः विद्यमानत्वात् । अत एवाह्वानकर्मणा व्यापकता-भावः प्राप्त इति पूर्वः पक्षः । अयमेवाभिप्रायः— यथा काष्ठे सर्वत्र स्थितस्य अग्नेरेकत्र मथनादिना प्रकाशः क्रियते तद्वदत्रापि सर्वत्र स्थितस्य वस्तुनः प्रकाश एव क्रियत इति व्यापकत्वाभावनिरासः[1] । उक्तं च—

> आमूलाग्रस्थितस्याग्नेरभिव्यक्तिर्यथा तरौ ।
> तद्वदेकत्र चिद्व्यक्तिर्व्यापकस्य न बाध्यते ॥ इति ॥

अत्र आवाहनमिति मनोव्यापारः । स च निरतिशयश्रद्धाविशेषः । तेन सहाभिधानं मूलमन्त्रवादेन संबोधनमभिमुखीकरणमावाहनम् । उक्तं च—

> सर्वत्र व्यापिनं शान्तं देवदेवं सदाशिवम् ।
> अभिमुखीकुरुते यच्च तदावाहनमुच्यते ॥ इति ॥

तच्च आवाहनं द्विविधम् । प्रतिष्ठाकाले लिङ्गादौ जीवन्यासरूपेण चित्प्रकाशरूपमावाहनमित्येकम्, प्रत्यहं पूजाकाले अभिमुखीकरणं यदावाहनं तद्द्वि-तीयम् । तदभिमुखीकरणं पञ्चवक्त्रमध्ये ऊर्ध्वस्थितस्य ईशानवक्त्रस्यैव क्रियते ॥ उक्तं च—

> यस्यां दिशि भवेद् द्वारं तां प्राचीं परिकल्पयेत् ।
> तत्र तत्पुरुषं वक्त्रं चोर्ध्वं चाभिमुखं भवेत् ॥
> ऊर्ध्ववक्त्रे तु वाच्यं संमुखं च पराङ्मुखम् । इति ॥

अत्र स्थाप्यत इति स्थापनं, मदनुग्रहार्थं भगवान् कृपानिधिः लिङ्गादावास्त इति श्रद्धया मनोभावः स्थापनम् । भक्त्या निवेशनं तत्र स्थापनं कथितं बुधैः इत्युक्तत्वात् । सन्निधानं पूज्यपूजकयोरनुग्राह्यानुग्राहकलक्षणसम्बन्धः । प्रसादपरम्पराभिमुखीभाव इति यावत् । निरुध्यत इति निरोधनं भगवान् परशिवः सततं मयि अनुग्रहपरो भवेदिति प्रार्थनाविशेषो निरोधननिरुक्तिः ।

1. ख. त्वबाधनिरास :

In Public domain. Digitization Muthulakshmi Research Academy

सतां सुखोऽयं प्रार्थनारूपविधानम् इति पञ्चमलानामपि शिवत्वव्यक्तिनिरोधनम् । अवकुण्ठनं शिवस्य भक्तेषु प्रत्यक्षेण प्रकाशोऽवकुण्ठनम् । तेषां निरोधनकारणत्वात् शिवस्य हृदयादिस्थानेषु हृदयादिमन्त्राणां विन्यासः कवचेन आवेष्टनमित्येके । सोधमुद्रा धेनुमुद्राः । अनेनामृतीकरणं द्योतितं भवति । उक्तं च—

हृदयं हृदये शुभ्रं पीतं शिरसि तच्छिरः ।
शिखायां तु शिखां रक्तां कृष्णं देहे तनुच्छदम् ॥

अस्त्रं वह्निसमप्रख्यं अक्षसंख्येषु विन्यसेत् ।
मूलेनारोप्य देवस्य पुष्पं शिरसि मन्त्रितम् ॥

शिवैकवर्णतां ध्यायेदङ्गानामङ्गिना सह ।
अमृतीकरणं कुर्यात् मन्त्राणां धेनुमुद्रया ॥ इति ॥

मुद्रेति आवाहनादिमुद्राः सूचिताः । मुद्राशब्दो द्विधातुजः मुदहर्षे द्रुप भीतायां गतौ इति । देवानां मोदनात् असुराणां द्रावणात् मुद्रेत्यर्थः । उक्तं च—

मुदं करोति देवानां द्रावयत्यसुरांस्तथा ।
मोदनाद् द्रावणाच्चैव मुद्रेति परिकीर्तिता ॥

हस्तावञ्जलिं कृत्वा अनामिकामूलपर्वण्यङ्गुष्ठसंयोजनेनावाहिनी । इयमेवाधोमुखी स्थापनी । संलग्नमुष्ट्युच्छ्रिताङ्गुष्ठौ करौ सन्निधानी । तावेवगर्भाङ्गुष्ठौ निरोधिनी । उभौ मुष्टिं बध्वा तर्जनी(न्यौ) प्रसार्य मण्डलाकारेण चलनादवकुण्ठनमुद्रा । अन्योऽन्यग्रथिताङ्गुलिषु कनिष्ठानामिकयोर्मध्यम तर्जन्योश्च गोस्तनाकारा सौधमुद्रा । पाद्यं पादशौचार्थं जलं सहृदा नमोऽन्तमूलेन पादयोर्देयम् । आचमनं स्वधान्तेन पञ्चमुखेषु देयम् । अर्घ्यं स्वाहान्तेन पञ्चमूर्धसु. पुष्पदानं दूर्वापुष्पाक्षतादिदानं वौषडन्तेन दद्यात् । उक्तं च—

पद्भ्यां निवेदयेत्पाद्यं दक्षहस्तेन संमुखम् ।
मुखेष्वाचमनं तद्वत् अर्घ्यं पञ्चसु मूर्धसु ॥

दूर्वापुष्पाक्षतानीकं पश्चाल्लोकोपचारतः ।
नमस्कारस्वधास्वाहावौषडादियुता हृदा ॥
चतुष्टयमिदं तत्र परिपाट्या निवेदयेत् । इति ॥

एवं संस्कृतयः संस्काराः दशैव दशसंख्यावाचिनः । उक्तं च—

आवाहनं स्थापनं च सान्निध्यं सनिरोधनम् ।
सकलीकृतिरेकत्वमवकुण्ठनपूर्वकम् ॥
पाद्यमाचमनं चार्घ्यं पुष्पैः संस्कृत्य शङ्करम् । इति ॥

मताः अभिमताः । एवकारेण प्रधानभूता एते दश संस्काराः तदङ्गभूता अन्य इति ज्ञापनं कृतमित्यवगन्तव्यम् ॥ ५० ॥

शिवस्य क्रियमाणाः सर्वोपचाराः पञ्चोपचारसमुदायेन पञ्चमहाभूतसंज्ञासम्बन्धिन इत्याह—गन्ध इति ।

गन्धो मूलफलादिकन्दकुसुमाद्यन्नादिकं पार्थिवं
चाप्यं वारि पयः पटादि दधिकं चाग्नेयमिष्टं मणिः ।
दीपाद्याभरणादि मारुतमथो धूपं तथा चामरं
घण्टागीतरवादि नाभसममी पञ्चोपचाराश्शिवे ॥ ५१ ॥

गन्धः श्रीचन्दनं मूलं ह्रीबेरादिकं फलं चूतफलादिकं कन्दं सूरणादिकं कुसुमादि पत्रपुष्पादि अन्नादिकमपूपादिकं नैवेद्यादि एभिः क्रियमाण उपचारः पार्थिवः पृथिवीसंबद्धः, वारि उदकं पयः क्षीरं, पटादि वस्त्रकौशेयादि दधिकमाप्यं वारिसम्बन्धं इष्टं महत्प्रभायुक्तमित्यर्थः । मणिः नवविधरत्नं दीपादि तैलघृतकर्पूरादिकं आभरणादि स्वर्णरजतादिनिर्मितं, आग्नेयं अग्निसम्बन्धं धूपं सर्जरसादि, चामरं चामरव्यजनादि, मारुतं वायुसंबन्धं घण्टागीतरवादि घण्टाध्वनिगानमुरजादिस्तोत्रादिकं, नाभसमाकाशसम्बद्धम् । अनेन प्रकारेण शिवे शिवपूजाविषये पञ्चोपचाराः । तथा चोक्तम्—

पार्थिवं गन्धपुष्पाद्यं कन्दमूलफलादिकम् ।
आप्यं वारिपयोवस्त्रदधिगोमूत्रकादिकम् ॥

आग्नेयं हेमरत्नादि दीपमाभरणादिकम् ।
वायव्यं चामरं धूपं व्यजनं वातकारणम् ॥

नाभसं गेयवाद्याद्यं घण्टावेदस्वनादिकम् ।
एते पञ्चोपचारास्तु कथिताः शास्त्रवेदिभिः ॥ इति ॥ ५१ ॥

In Public domain. Digitization Muthulakshmi Research Academy

अथ जपविधिमाह—स्वाधारेति ।

स्वाधारोदितनादतः शिवपथे मेधादिकार्काः कला-
मालास्तत्पदसंस्थितांस्तदधिपान्मत्वा लयं तत्परम् ।
कर्षन्नङ्गुलिमध्यतोऽक्षनिकरं चैकैकशो मानसं
जप्त्वोपांशु समर्पयेच्छिवमनुं देवे जपं स्वाकृतम् ॥ ५२ ॥

स्वाधारोदितनादतः मूलाधारोत्थितनादात् । तद्वाचकहकारमुच्चा-र्येत्यर्थः । शिवपथे निष्कलशिवं प्रति गगनमार्गे मेधादिकार्काः मेधा ओंकार-वदादिकाः तत्प्रथमाः । अर्काः द्वादशसंख्याः कलाः कला इत्युच्यन्ते । ओकार एकार उकार इकार ऋकार आकार ईकार ऊकार ऐकार औकार (सानुस्वाराः) विसर्गान्ताः कलाः ता एव मात्रा उच्यन्ते । तत्पदसंस्थितान् ओ ए उ इ अकार-पदेषु स्थितान् तदधिपान् ओकारादिपञ्चवर्णानामधिपान् । अथवा हृत्कण्ठतालु-भ्रूमध्यब्रह्मरन्ध्रस्थानेषु स्थितान् क्रमेण अकार उकार मकार बिन्दु नाद पदेषु स्थितान् एतेषामधिपान् ब्रह्मविष्णुरुद्रेश्वरसदाशिवान् लयं मत्वा लयं गता इति विचिन्त्य, तत्परं तस्मात् ब्रह्मरन्ध्रस्थानात् परं ऊर्ध्वं विद्यमानद्वादशान्तस्थपरशिवं मत्वा तद्गतमना भूत्वेत्यर्थः । अक्षनिकरं जपमालायां विद्यमानरुद्राक्षसमूहम् । एतल्लक्षणमागमोक्तं यथा—

शतेनाष्टोत्तरेण स्यादक्षसूत्रं सदोत्तमम् ।
तदर्धं मध्यमं प्रोक्तं तदर्धं कन्यसं मतम् ॥

रुद्राक्षजं महामूल्यं मुक्तिदं परमं शुभम् ।
एकवक्त्रैस्त्रिवक्त्रैर्वा चतुर्वक्त्रैश्च पञ्चभिः ॥

षड्वक्त्रैर्वाऽथ कर्तव्यं तस्मान्मिश्रैस्तु वर्जयेत् ।
मुखे मुखं प्रकर्तव्यं मूलं मूलेन संस्थितम् ॥

धात्रीफलप्रमाणं यत् श्रेष्ठमेतदुदाहृतम् ।
बदरायाः प्रमाणं वा चणकं मध्यमाधमम् ॥

तन्त्रितन्तुना प्रोतं कर्तव्यं पूर्ववच्छुभम् ।
नागपाशं तु सावित्री ब्रह्माख्यं चाथ ग्रन्थनम् ॥

ग्रन्थ्यूर्ध्वगं तु मेर्वाख्यं कर्तव्यं नैव लङ्घयेत् ॥ इति ॥
अथवा सप्तविंशतिभिः कार्यम् । उक्तं च —

सप्तविंशतिभिश्चाक्षैः पञ्चवक्त्रैर्विशेषतः ।
अक्षसूत्रं प्रकर्तव्यं गोपुच्छवलयाकृति ॥ इति ॥

अङ्गुलिमध्यतः मध्यमाङ्गुल्या एकैकशः एकैकं कर्षन् मुक्तये चेत् सृष्टि-मार्गेण भुक्तये चेदूर्ध्वमार्गेण । उक्तं च—

मुक्तये सृष्टिमार्गेण कर्षयेदक्षसूत्रकम् ।
ऊर्ध्वमार्गेण भुक्त्यर्थं कर्षयेत्तु शनैश्शनैः ॥

मेरुं न लङ्घयेन्मन्त्री लङ्घयन् दोषभाग्भवेत् ।
मेरुहीनाक्षमाला तु कर्तव्या वा प्रयत्नतः ॥ इति ॥

अङ्गुष्ठतर्जनीभ्यां कर्षयेदिति शेषः । उक्तं च —

अङ्गुष्ठतर्जनीभ्यां तु मध्यमायां व्यवस्थितम् ।
मन्त्रमुच्चारयन्नक्षमेकैकं कर्षयेच्छनैः ॥

ततो मेर्ववसाने तु नागेन्द्रपरिवर्तनम् ।
शतमष्टोत्तरं जप्त्वा सहस्रं चार्धमेव च ॥

नासंख्यं न परिभ्रान्तं न विलम्बितमेव वा । इति ॥

मानसं जप्त्वा मनोभावनया जपित्वेत्यर्थः । उपांशु ओष्ठस्पन्दनमात्रेण आत्मनैव शृण्वन् उपांशु । तदुक्तम्—

मानसं मनसा कार्यं प्राणवृत्तिनिरोधतः ।
ओष्ठस्पन्दनमात्रेण चोपांशुः परिकीर्तितः ॥

परेषां शृण्वतां भाष्यो वदशब्दजनकस्मृतः ।
मानसं सात्त्विकं विद्यात् राजसं च द्वितीयकम् ॥

विस्पष्टस्तामसः प्रोक्तः तामसः क्रूरकर्मणि ॥ इति ॥

In Public domain. Digitization Muthulakshmi Research Academy

एवं शिवमनुं शिवमन्त्रं जप्त्वा स्वाकृतं स्वेन कृतं जपं देवे समर्पयेत् समर्पणं कुर्यात् । समर्पणप्रकारः — जपमालां दक्षकरान्तस्थां कृत्वा पञ्चाङ्गेनार्चितं कवचास्त्रसंरक्षितं तद्धस्तं कृत्वा हृत्प्रदेशे निधाय सुस्थितदक्षजानुको भूत्वा,

> गुह्यातिगुह्यगोप्ता त्वं गृहाणास्मत्कृतं जपम् ।
> सिद्धिर्भवतु मे येन त्वत्प्रसादात् त्वयि स्थितः ॥

इति पठित्वा शिवाय जपं गृहाण स्वाहेत्यर्घ्याम्बु[1] चुलुकेन सदाशिववरदहस्ते निवेदयेत् इति ॥ ५२ ॥

अग्निकार्यविधानक्रमं युग्मेनाह—नेमीति ।

> नेमीनाभिमहास्तवह्निवसतावष्टादशाख्यैर्युते
> संस्कारैररणिद्विजादिगृहजं विन्द्यादिवह्न्यैकपजम् ।
> वागीश्यां जनितं शिवाग्निमनघं नाड्या प्रविश्यैव तत्-
> स्वान्ते पूर्ववदर्चिते परशिवे निस्सृत्य चोर्ध्वानने ॥ ५३ ॥

> वह्न्युर्व्यास्यसुसंधिते घृततिलैर्हुत्वा तु शक्तिं स्रुचि
> न्यस्त्वा च स्रुवशम्भुमात्मनिनदान्मन्त्रं समुच्चारयन् ।
> क्षुब्ध्वा शक्त्यमृतं ततः प्रसरतो नाड्या प्रयुक्ताव्ययः
> पूर्तिं होमविधेः स्रुचा स्वमृतधीः पूर्णां विदध्याच्छनैः ॥ ५४ ॥

नेमीनाभिमहास्तवह्निवसतौ नेमयो मेखलाः नाभिः कुण्डमध्ये कुण्डार्धप्रमाणेन पद्मवद्विधीयमानोऽन्तःप्रदेशः[2] कुण्डयोनिः । कार्येति शेषः । इत्थं नेमीनाभियुक्तो नेमीनाभिमतः । तथाविधायां हास्तवह्निवसतौ हस्तप्रमाणकुण्डे अष्टादशाख्यैः अष्टादशसंख्यायुक्तैः संस्कारैः कुण्डशुद्ध्यर्थं विधीयमानकर्मविशेषैः युते युक्ते निरीक्षणप्रोक्षणताडनाभ्युक्षणखननावकिरणपूरणसमीकरणसेचनकुट्टनसंमार्जनसमालेपनकलामयकल्पनत्रिसूत्रीवेष्टनकलामयाभ्यर्चनरेखाचतुष्टयवज्रीकरणचतुष्पथान्ता अष्टादशसंस्काराः । ननु अक्षपाट इति एकः संस्कारो विधीयते । तस्मात् कथमष्टादश इति नियमः । केचित्तु कलामयाभ्यर्चनाख्यसंस्कारं कलामयकल्पनाख्यसंस्कारेऽन्तर्भाव्य

1. च. स्वाहेति दूर्वोम्बु

2. च. अन्तःप्रदेशः

कृत्वाक्षपाटेन सहाष्टादश संस्कारान् प्राहुः । अस्मत्संप्रदायज्ञैः पूर्वाचार्यैरक्षपाटाख्यः संस्कारोऽष्टादशसंस्कारमध्ये नाङ्गीकृतः । अनङ्गीकरणप्रकारस्तु पूर्वाचार्यवचनक्रमपाठादेव सिध्यति । तद्यथा सोमशम्भुपद्धत्याम्—

> निरीक्षणं च कुण्डस्य प्रोक्षणं ताडनं कुशैः ।
> विदध्यादस्त्रमन्त्रेण वर्मणाभ्युक्षणं मतम् ॥

> खड्गेन खातमुद्धारं पूरणं समतामपि ।
> कुर्वीत वर्मणा सेकं कुट्टनं च शराणुना ॥

> संमार्जनं समालेपं कलारूपप्रकल्पनम् ।
> त्रिसूत्रीपरिधानं च वर्मणाऽर्चनं हृदा ॥

> रेखात्रयमुदक्कुर्यादेकां पूर्वाननामथ ।
> कुशेन शिवशस्त्रेण यद्वा तासां विपर्ययः ॥

> वज्रीकरणमस्त्रेण हृदा दर्भैश्चतुष्पथम् । इति ॥

अत्र तु कलारूपप्रकल्पनसंस्कारानन्तरं त्रिसूत्रीपरिधानसंस्कारमुक्त्वा तदनन्तरं वर्मणाभ्यर्चनं हृदेति कलाभ्यर्चनसंस्कारो विहितः । अत एव हि कलारूपाभ्यर्चनं पृथक्संस्कार इति ज्ञापितम् । यदा पृथक्संस्कारो न भवति तदा कलारूपप्रकल्पनसंस्कारनन्तरमेव कलाभ्यर्चनं ब्रूयात् । किंच पृथक्संस्कारत्वाभावे कलारूपप्रकल्पनानन्तरमेव कलाभ्यर्चनं पृथक्संस्कार इति पृथक्संस्कारत्वादेव अक्षपाटसंस्कारोऽष्टादशसंस्कारमध्ये नाङ्गीकृत इति ज्ञापितम् । तथा ज्ञानरत्नावल्यामपि क्रमपाठः—

> चक्षुषा सम्प्रसादेन वीक्ष्य प्रोक्ष्य शिवाणुना ।
> आताड्याभ्युक्षयेद्विद्वान् वौषडन्तेन वर्मणा ॥

> अस्त्रेण खातमुद्धारं पूरणं समतां हृदा ।
> सेचनं कवचेनाथ कुट्टनं हेतिनाचरेत् ॥

> संमार्जनं समालेपं कवचेन समाचरेत् ।
> न्यस्तव्यास्त्वास्यतीताद्याः मध्यपूर्वादितः कलाः ॥

> त्रिसूत्रीपरिधानेन तनुत्राणेन वेष्टयेत् ।
> कलामयाय कुण्डाय नमस्संयोज्य चार्चनम् ॥

In Public domain. Digitization Muthulakshmi Research Academy

तिस्रः पूर्वाननाः कार्याः रेखैका चोत्तरानना ।
वज्रीकरणमस्त्रेण वज्राकारकुशैस्त्रिभिः ॥

हृदा चतुष्पदं कार्यं सोऽयेन्द्राग्रकुशद्वयात् ।
इत्यष्टादश संस्काराः कुण्डे प्रोक्ताः समासतः ॥

अक्षपाटाय कण्ठोर्ध्वं कवचेन कुशान् न्यसेत् ।

अक्षपाटेति तिरस्करिणी शाटी । नन्वाचार्यैरपि अक्षपाटसंस्कारः कथं नाङ्गीकृतः अक्षपाटस्य वागीश्वरीवागीश्वरयोस्तिरस्करिणीशाटचर्थं विहितत्वादक्षपाटसंस्कारोऽष्टादशसंस्कारमध्ये नाङ्गीकृतः । किंतु कलारूपप्रकल्पनकलाभ्यर्चनसंस्कारयोर्भेदो नास्तीति तयोरेकीभावं मत्वा अक्षपाटेन सहाष्टादशसंस्कारोऽङ्गीकृतश्चेत्, तर्हि मण्टपस्याष्टादशसंस्कारे क्रियमाणे तिरस्करिणीशाटचर्थं तत्र मण्टपेऽक्षपाटसंस्कारं कर्तुमशक्यत्वादष्टादशसंस्कारमध्येऽक्षपाटसंस्कारानङ्गीकरणे सिद्धमभिमतम् । कुण्डमध्ये वागीश्वरीवागीश्वरावाहनं कर्तव्यमिति शेषः अरणिद्विजादिगृहजं अरणिः अश्वत्थादिवृक्षविशेषः । द्विजः श्रोत्रियः । आदिशब्देन स्वगृहसूर्यकान्तादिः गृह्यते । एतेभ्य उत्पन्नम् । अरणेः सूर्यकान्तात् द्विजगृहात् स्वगृहाद्वा वह्निं मृत्पात्रे ताम्रपात्रे वा समानीयेति क्रियाक्रमे । सूर्यकान्तादीनामुत्तममध्यमाधमत्वं यथाक्रमेण द्रष्टव्यम् । तथा कारणे—

सूर्यकान्तोद्भवः श्रेष्ठः काष्ठजो मध्यमो भवेत् ।
श्रोत्रियागारजो वह्निः कन्यसस्त्विति कीर्तितः ॥ इति ।

बिन्द्वादिवह्न्यैकपणं बिन्द्वग्निना नाभ्यग्निना चैकीभावं गतम् । तथा ज्ञानरत्नावल्याम्—

अग्नेर्बीजेन चैतन्यं हृदा संहारमुद्रया ।
आदाय योजयेद्बिन्दौ पूरकेण ततो हृदि ॥

नाभौ वा वह्निना चैक्यं कृत्वा कुम्भकयोगतः ।
रेचकेन बहिर्नीत्वा ज्वलदग्नौ निवेशयेत् ॥ इति ॥

वागीश्वर्यां जनितं वागीश्वरीदेव्यामुत्पन्नम् । अनेनाग्नेर्गर्भाधानादिसंस्काराः सूचिताः । गर्भाधानादिसंस्काराय कुण्डाग्नौ सद्योजातशिवस्मरणपूर्वकं, सद्योजातेनाभ्यर्च्य स्वाहान्तहृदयेन आहुतित्रयं तिलैर्दद्यात् । तथा चोक्तं पट्सहस्रिकायाम्—

योऽग्नौ तु बीजवत् क्षिप्त्वा सद्योजातं शिवं स्मरन् ।
सद्योजातेना(न चा)भ्यर्च्य हृदा त्र्याहुतिके तिलैः ॥ इति ॥

पुंसवनादिष्वपि वामदेवादिशिवस्मरणपूर्वकं पूजनं कार्यमिति पट्सहस्रिकायामुक्तमनुसन्धेयम् । शिखामन्त्रेण वाऽग्नेर्मुखादिवक्त्राङ्गारकरणं सीमन्तोन्नयनम् । तथोक्तं मृगेन्द्रवृत्तौ भगवता नारायणकण्ठेन—ततोऽनन्तरं पूजाप्रकरणोक्तवत् अष्टत्रिंशत्कलाभिः तद्वपुर्निष्पाद्यम् । अथवा समुदायत इति ईशानमूर्धतत्पुरुषवक्त्राघोरहृदयवामदेवगुह्यसद्योजातमूर्तित्वेन तद्देहं संपादयेदिति । शिवाग्निं शिवेतिकृतनामधेयाग्निम् । अनेन नामकरणं सूचितम् । उक्तं च—

नामकर्म च कर्तव्यं शिवाग्निरिति नामतः ।
शेषसंस्कारसंसिद्ध्यै पश्चात् पूर्णां प्रदापयेत् ॥ इति ॥

आत्मविद्याशिवतत्त्वैर्वा नामकरणं कार्यम्[1] । उक्तं च—

अथवान्यप्रकारेण शिवाग्निं कारयेद्गुरुः ।
आत्मविद्याशिवाख्यैश्च त्रिधा पूर्णां प्रदापयेत् ।
शिवाग्निर्जायते तेन सर्वसंस्कारवर्जितः ॥ इति ॥

अनघं शिवसंबन्धं तेजोमयत्वात् पुण्यस्वरूपम् । अनेन प्रार्थना द्योतिता । उक्तं च—

अग्ने त्वमैश्वरं तेजः पावनं परमं यतः ।
तस्मात्त्वदीयहृत्पद्मे संस्थाप्य तर्पयाम्यहम् ॥ इति ॥

नाड्या प्रविश्य सुषुम्नाख्यमध्यमनाड्या अग्नेः विग्रहस्यान्तः प्रवेशं कृत्वा प्रविष्टोऽहमिति स्वात्मानं संस्मरेदित्यर्थः । तदन्तः तस्याग्नेर्हृदयकमले । पूर्ववत् प्रथमोक्तवत् परशिवे अर्चिते पूजिते सति आधारशक्त्यादिकुटिलाशक्त्यन्तासनोपरि भास्वरां मूर्तिं सङ्कल्प्य तस्यां मूर्तौ शिवमावाहिन्या आवाह्य स्थापिन्यादिभिः संस्कृत्य अष्टत्रिंशत्कलासहितं बहिरिकावरणेन समायुक्तं पञ्चावरणसहितं वा श्रेयोपाधिवशात् सावरणं शिवमरुणवर्णसमोपेतं ध्यात्वा संपूजयेदित्यर्थः । निरस्ताग्नेर्विग्रहात्

1. ख. कर्तव्यम्

In Public domain. Digitization Muthulakshmi Research Academy

पहिर्निर्गत्य ऊर्ध्वानने प्रथमं वह्निशिववक्त्रयोः संधानं कृत्वा ऊर्ध्वीकृतेशानादिवक्त्रे । एतेन वक्त्राभिघारवक्त्रसन्धानवक्त्रैकीकरणानि सूचितानि । अभिघारणं नाम तद्वक्त्रे पृथक् पृथक् [1]आहुतिदानम् । संधानं नाम समष्टीकृतोच्चारेण द्वयोः वक्त्रयोरेकाहुतिदानम् । वक्त्रैकीकरणं नाम पञ्चवक्त्राणामेकयारोच्चारेण अग्नितो वायुं गत्वा निर्ऋतिं ईशानं गत्याविच्छिन्नया घृताहुतिधारया तत्तदभिवाञ्छितवक्त्रे शेषवक्त्राणामन्तर्भावं विभावयेत् । तत्तदूर्ध्वीकृतवक्त्रं वृत्तास्यं विभावयेत् । उक्तं च—

वक्त्राणामभिघारोऽग्नेस्सन्धानं च मुखैकता ।
सद्येन जुहुयादाज्यं पश्चिमास्ये हविर्भुजः ॥

वामेनोदङ्मुखे हुत्वा दक्षास्ये बहुरूपिणा ।
पुंसा प्राग्वदने चोर्ध्वमुखे चैशानमन्त्रतः ॥

एकैकया घृताहुत्या तिसृभिर्वाऽभिघारणम् ।
कथ्यते वक्त्रसन्धानं पञ्चाज्याहुतया यथा ॥

जुहुयादजवामाभ्यां स्रुवेणाज्यं तदास्ययोः ।
[2]जुहुयाद्वामघोराभ्यां तद्वक्त्रद्वितये घृतम् ॥

जुहुयात्पुरुषेशाभ्यां तद्वक्त्रद्वितये घृतम् ।
ऐशे च जुहुयादाज्य तद्वक्त्रे शिववाचकम् ॥

एका वा वक्त्रसन्धाने तिस्रो वाहुतयो मताः ।
कथितं वक्त्रसन्धानं कथ्यते च मुखैकता ॥

सद्यादिपञ्चवक्त्रेभ्यो घृतधारां क्षिपेत्तथा ।
अग्निकोणमथारभ्य वायुकोणान्तनीतया ॥

निर्ऋतेः कोणमारभ्य रुद्रकोणान्तनीतया ।
कुर्वीत वदनैकत्वमविच्छिन्नाज्यधारया ॥ इति ॥

सद्यादिक्रमेणैशान्ये वक्त्रैकीकरणं मुक्तिकर्मणि । तथा कालोत्तरे—

ईशाने मुक्तये होमः पुरुषे चाणिमादिकम् ॥ इति ॥

1. ख. प्रधानाहुति 2. घ. ग. ख. घोरतत्पुरुषाभ्यां तु तद्वक्त्रद्वितये घृतम् ।

मुक्तिकर्मणि तु वक्त्राभिघारं सद्यादिक्रमेण कृत्वा वक्त्रसन्धानवक्त्रैकीकरणं तु ईशानादिक्रमेण कार्यम् । तथा कालोत्तरे—

वक्त्राभिघारसन्धाने वक्त्रैक्यं च समाचरेत् ।
पश्चिमादीशपर्यन्तं स्वमन्त्राहुतियोगतः ॥

वक्त्राभिघारः कथितो वक्त्राणां दीपनं परम् ।
शिवमन्त्रेशमन्त्राभ्यां द्वाभ्यामुपरि कल्पयेत् ॥

पुरुषाघोरमन्त्राभ्यां वामसद्यद्वयोरपि ।
एकैकाहुतिदानेन सन्धानं तत्र कल्पयेत् ॥

द्वाभ्यां चैव तु वक्त्राभ्यामाहुत्यैकां प्रदापयेत् ।
पञ्चाहुतिप्रयोगेण वक्त्रसन्धानमीरितम् ॥ इति ॥

अथवा ईशानादिक्रमेण वक्त्राभिघारं कार्यम् । उक्तं च—

वक्त्राभिघारसन्धाने कुर्यात् सद्यादिशंवरैः ॥
यद्वेशानादिभिः पश्चात् कर्म ज्ञात्वाननैकताम् ॥ इति ॥

नित्यकर्मणि तु सद्योजातवक्त्रे शेषवक्त्राणामन्तर्भावं विभाव्य तद्वक्त्रं कुण्डप्रमाणं विभावयेदिति वक्त्रैकीकरणम् । तथा कालोत्तरे—

'नित्यकर्मविधानं तु वक्त्रेऽस्मिन् पश्चिमे हुतम्' इति । तथोक्तं सिद्धान्तशेखरे—

नित्यकर्मणि शिष्याणां संस्कारे समयाह्वये ।
सद्योजातमुखेऽन्यानि चान्तर्भूतानि भावयेत् ॥ इति ॥

पश्चिमे नित्यहोमं शिष्यसंस्कारं समाचरेदिति सोमशम्भौ । तत्पुरुषाघोरवामदेववक्त्राणां सद्यादिक्रमेण वा ईशानादिक्रमेण वा त्रयाणां वक्त्राभिघारसन्धाने विधाय, तत्पुरुषादित्रिवक्त्राणां वक्त्रैकीकरणे तु तत्पुरुषादित्रिवक्त्रमीशानस्थाने संधाय, तदीशानं तत्पुरुषादित्रयाणां स्थाने संदध्यात् । तथा चोक्तम्—

वक्त्राभिघारसंधाने कुर्यात् सद्यादिशम्बरैः ।
यद्वेशानादिभिः पश्चात् कर्म ज्ञात्वाननैकताम् ॥

In Public domain. Digitization Muthulakshmi Research Academy

ध्यात्वा वक्त्राणि पञ्चास्यैर्येन यत्कर्म वाञ्छितम् ।
तं मुख्यमूर्ध्वे कुर्वीत तत्स्थाने चोर्ध्वगं मुखम् ॥

अन्तर्भाव्यान्यवक्त्राणि तच्च कुण्डप्रमाणकम् ॥ इति ॥

यद्वेशानवक्त्रेऽन्यवक्त्राणामन्तर्भावं विभाव्य तत्तद्वक्त्रोक्तफलप्रदत्वमीशानवक्त्रे विभावयेत् । अन्यवक्त्राणां मध्ये ईशानवक्त्रस्य सर्वकामफलप्रदत्वेन मुख्यत्वात्, 'एकैव बहुरूपा तु सर्वकामफलप्रदा' इतिवचनात्, बहुरूपाया ईशानजिह्वेऽतिप्रसङ्गाच्च । तथा कामिके—

बहुरूपेशजिह्वा स्याज्जिह्वास्थानं प्रकीर्तितम् । इति । वक्त्रैकीकरणेन कृतोर्ध्ववक्त्रे हिरण्यादिसप्तजिह्वानां जिह्वाभिधारसन्धानैकीकरणानि विधेयानि । उक्तं च—

यादिहान्ता विना रेफं रेफषष्ठस्वरान्विताः ।
एकैकाहुतिदानेन जिह्वादीपनमाचरेत् ॥

द्वाभ्यां द्वाभ्यां तु संधान कृत्वा मध्ये लयं नयेत् ॥ इति ॥

वह्न्यूर्ध्वास्यमुसन्धिते—वह्निवक्त्रोर्ध्ववक्त्रयोस्सन्धाने कृते सति घृतविल्हुत्वा घृतस्य अष्टादशसंस्काराः । तथा चोक्तमाचार्यैः—

वीक्षणादिचतुष्कञ्च वह्नौ तद्भ्रमणं त्रिधा ।
तापनाधिश्रयोद्वासमुत्प्लवं संप्लवं तथा ॥

घृतनीराजनोद्द्योतमन्त्रद्योतनमन्त्रणम् ।
रक्षाकुण्ठनशोध्यञ्च घृतेऽष्टादशसंस्कृतिः ॥

कर्तव्या मन्त्रपूताश्च तदा तदमृतं भवेत् ।
ध्यात्वामृतमयं सर्पिस्तेनाज्याज्यं च शोधयेत् ॥

हृदा बिन्दुविनिक्षेपात्सुगन्धं गालितं शुभम् ॥ इति ॥

स्रुचि शक्तिं स्रुवे शम्भुं न्यस्य । तथा कामिके—

गृहीत्वा स्रुक्स्रुवावस्त्रेणाभ्युक्ष्य कवचेन च ।
अवकुण्ठ्य प्रताप्याग्नावाभ्राम्य च तदग्रकम् ॥

दर्भाग्रेणैव संस्पृश्याभ्राम्य मध्यं तु मध्यतः ।
पुनराभ्राम्य मूलेन मूलं संस्पृश्य तद्द्वयोः ॥

तत्त्वत्रयं च विन्यस्य स्रुचि शक्तिं च विन्यसेत् ।
स्रुवे शम्भुं समभ्यर्च्य स्वात्मनो दक्षिणे न्यसेत् ॥

दर्भाणामुपरिष्टात्तु पूजयेद्धृदयेन तु । इति ॥

आत्मनिनदात् स्वात्मनादान्तं मन्त्रं समुच्चारयन् शक्त्यमृतं शक्तिमण्डलाधिष्ठितामृतं क्षुब्ध्वा ततश्शक्तिमण्डलात्, नाड्या सुषुम्नारूपया ब्रह्मनाड्या प्रसरतः स्रवमाणात् प्रयुक्ताज्यतः स्रुचा स्रुवेण पूर्यमाणघृतात्, अमृतधीरमृतात्मकबुद्धिः । आज्येनामृतभावनया होमं कुर्वन्नित्यर्थः । होमविधेः होमविधानस्य पूर्तिं पूरणस्वरूपां पूर्णां पूर्णाहुतिं स्रुचा शनैः अविच्छिन्नात्मकधारयेत्यर्थः । विदध्यात् कुर्यात् । अत्र पूर्णाहुतिक्रमः—स्रुवेण स्रुचमाज्येनापूर्योर्ध्ववक्त्रां स्रुचं गृहीत्वा तद्वक्त्रोपर्यधोमुखं स्रुवं निधाय स्रुगग्रे पुष्पमारोप्य शङ्खसंनिभमुद्रायुक्ताभ्यां हस्ताभ्यां स्रुक्स्रुवयोर्मूलं गृहीत्वा, सव्येन तन्मूलोपरिभागं वामेन तन्मूलपश्चाद्भागं संगृह्य समपादः समुत्थाय ऋजुकायस्सन् स्वनाभौ स्रुक्स्रुवयोर्मूलं किञ्चित्तिर्यङ्निधाय स्रुगग्रदत्तदृष्टिः वौषडन्तमूलं प्लुतान्तमुच्चरन् स्रुक्स्रुवयोर्मूलं क्रमेण वामस्तनान्तमानयन् घृतधारां बिन्दुस्थानाद्विनिस्सृतामृतधारां संस्मरन् यवप्रमाणधारया अविच्छिन्नधारया समस्तमाज्य वह्नौ जुहुयादिति पूर्णाहुतिविधिः । उक्तं च —

घृतेन स्रुचमापूर्य निधायाधोमुखं स्रुवम् ।
तदग्रे पुष्पमारोप्य शङ्खसंनिभमुद्रया ॥

हस्ताभ्यां स्रुक्स्रुवौ धृत्वा तन्मूलं नाभिमध्यगम् ॥

कृत्वा चोत्थाय संतिष्ठेदृजुकायस्समाहितः ।
मूलमन्त्रमतिस्पष्टं वौषडन्तं समुच्चरन् ॥

बिन्दोरुद्गीर्णपीयूषैः नासारन्ध्रविनिर्गतैः ।
स्रुचमापूरयन् सर्पिः पूर्णां दद्याच्छिवानले ॥ इति ॥ ५४ ॥

काम्यहोमद्रव्यफलं युग्मेनाह—स्वर्णेति ।

स्वर्णाप्त्यै मधुना च गव्यपयसा गोसिद्धये सर्पिषा
लक्ष्म्यै शर्करया जुहोतु यशसे दध्ना तु सर्वर्द्धये ।

In Public domain. Digitization Muthulakshmi Research Academy

अन्नैरन्नसमृद्धये च सतिलैर्द्रव्याप्तये तण्डुलै-
र्लाजैस्सद्यशसे कुसुम्भकुसुमैः साम्बारिजैर्वाससे ॥ ५५ ॥

पद्मैर्भूपतिमुत्पलैर्नृपवधूस्तन्मन्त्रिणः कैरवै-
रश्वत्थादिसमिद्भिरग्रजमुखान् वर्णान् वधूः पिष्टजैः ।
पुत्तल्यादिभिरन्वहं च वशयेज्जम्भं त्वनावृष्टये
लोणैर्वृष्टिसमृद्धये च जुहुयान्मन्त्री पुनर्वेतसैः ॥ ५६ ॥

मधुना माक्षिकघृतेन स्वर्णाप्त्यै धनप्राप्त्यर्थं जुहुयात् । जुहोत्विति संबन्धः । गव्यपयसा गोक्षीरेण गोवृद्धये पशुवृद्ध्यर्थं सर्पिषा गोघृतेन लक्ष्म्यै पुत्रादिसंपत्समृद्ध्यर्थं शर्करया यशसे कीर्तिसिद्ध्यर्थं दध्ना सर्वर्धये समस्तद्रव्यवृद्ध्यर्थं जुहोतु होमं कुर्यात् । अन्नैः अन्नसमृद्धये सतिलैः तिलसहितैस्तण्डुलैः द्रव्याप्तये, लाजैः सद्यशसे सन्मङ्गलार्थं, साम्बारिजैः महिषीघृतसहितैः कुसुम्भकुसुमैः कुसुम्भपुष्पैः वाससे वस्त्रसिद्ध्यर्थं पद्मैः नलिनैः भूपतिं राजानं वशयेदिति संबन्धः । उत्पलैः नृपवधूः राजस्त्रीः कैरवैः श्वेतोत्पलैः तन्मन्त्रिणः राज्ञोऽमात्यान् अश्वत्थादिसमिद्भिः अश्वत्थपलाशौदुम्बरवटवृक्षोत्पन्नसमिद्भिः अग्रजमुखान् वर्णान् ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यशूद्रान् वर्णान् पिष्टजैः पुत्तल्यादिभिः तण्डुलपिष्टोत्पन्नतत्तदाकृतिपुत्रिकादिभिः वधूः स्त्रीः अन्वहं दिवसे दिवसे सिद्धिप्राप्तिपर्यन्तमित्यर्थः । वशयेत् वशीकुर्यात् । जम्भं जम्बीरफलं वश्यार्थं जुहुयादिति संबन्धः । लोणैस्सशुद्धलवणैरनावृष्टयेऽतिवृष्टिनिवृत्तये जुहुयात् । मन्त्री तत्तन्मन्त्रयुक्तः वृष्ट्यर्थं वेतसैः नदीतीरोत्पन्नगुल्मैः जुहुयात् होमं कुर्यात् ॥ ५० ॥

दीक्षाभेदं युग्मेनाह—दीक्षेति ।

दीक्षा भौतिकिनैष्ठिकीयमभिधाख्याद्या द्विधा लौकिकी
देहोर्ध्वाष्टगुणर्धिदेष्टभुवने सद्भोगदा साधके ।
अन्या स्याच्छिवधर्मिणीयमभिधाच्याद्या सबीजाह्वया
शक्तानामपरा स्वशक्तिविषये निर्बीजिकाख्या तथा ॥ ५७ ॥

पाके तीव्रतरे रुजस्सति नरे सद्यस्तु निर्वाणदा
निर्बीजा परिशोधितस्वसमयाचारेशसक्ते स्थिता ।
विज्ञानप्रलयाकलात्मसु निराधारा शिवेनैव सा
साधारा सकलात्मनां न च तनोर्जातेश्च दैवात्मनः ॥ ५८ ॥

दीक्षाशब्दो द्व्यर्थः । दीकारो दानार्थः । क्षेति क्षयार्थः । शिवत्वप्रदानेन दानं, पाशत्रयस्य नाशकरणेन क्षयः । प्रथमं परमेशमुखोद्गता विद्येश्वरादिक्रमेण देवमुनिमनुष्यपर्यन्तमध्येतृश्रोतृजनप्रथिताभिप्रेतस्य भुक्तिमुक्त्यात्मकफलस्य साधनं संपादयित्री मलादिपाशानां क्षयं कुर्वती क्रिया दीक्षेत्युच्यते । तथा वरुणशिवेन—

सपाशत्रयविश्लेषं शिवत्वं युज्यते यया ।
क्रिया सा कथ्यते दीक्षा भक्तिवैराग्यलक्षणा ॥ इति ॥

अन्यत्रापि—

दीयते ज्ञानसद्भावं क्षीयते कर्मवासना ।
दानक्षपणयोगाद्धि दीक्षा शुद्धिः कृतात्मनः ॥ इति ॥

दानार्थस्य भुक्तिमुक्तिप्रदत्वेन द्वैविध्यम् । तस्मात्प्रथमं तावत् दीक्षा द्विविधेत्याह इयं दीक्षा भौतिकीनैष्ठिकी चेति । अभिधा नामधेयसहिता । भूतिर्विचित्राभिमतभोगावाप्तिः । प्रथमं तत्संपादयित्री तदनन्तरं मोक्षप्रदा भौतिकी दीक्षा । तथा रुरुसंहितायामुक्तम् —

दीक्षापूता गणपतिगुरोर्मण्डले जन्मवन्तः
सिद्धा मन्त्रैस्तरुणदिनकृन्मण्डलोद्भासिदेहाः ।
भुक्त्वा भोगान् सुचिरममरस्त्रीनिकायैरुपेताः
सत्तोत्कण्ठाः परशिवपदैश्वर्यभाजो भवन्ति ॥ इति ॥

निष्ठाकैवल्यं तत्संपादयित्री नैष्ठिकी दीक्षा । निरवधिकतपस्विनो नैष्ठिकाः तेषां संबन्धिनी नैष्ठिकी ग्रहपदविवर्जिता । कतिपयदिनव्रतपालनानन्तरं ग्रहपददायिनी भौतिकी । उक्तं च,—

नैष्ठिकी देहपातान्ता भौतिकी व्रतमोक्षदा ॥ इति ॥

तुशब्देन भौतिकनैष्ठिकदीक्षयोरभिधानान्तरमस्तीति द्योतितम् । सापेक्षा भौतिकी निरपेक्षा भौतिकी सापेक्षा नैष्ठिकी निरपेक्षा नैष्ठिकी चेति । समयाद्यनुष्ठानापेक्षासहिता सापेक्षा । समयाद्यनुष्ठानरहिता निरपेक्षा । उक्तं च—

शार्वं नयति या धाम समयाद्यनुवर्तकम् ।
विशिष्टात्मगुणप्राया सापेक्षा चोच्यते बुधैः ॥

In Public domain. Digitization Muthulakshmi Research Academy

समयाद्यक्षमं वृद्धमूढबालाबलादिकम् ।
यासौ तदनपेक्षित्वात् निरपेक्षा निगद्यते ॥ इति ॥

तत्र साधकाचार्ययोः सापेक्षा । अन्येषां तु सामर्थ्यासामर्थ्यसंभावनावशाद्यथायोगं कचित् सापेक्षा, कचिन्निरपेक्षा । तुशब्देन पुनरपि शिवधर्मिण्येव द्विधा मता भौतिकी नैष्ठिकी चेति मतान्तरं द्योतितं भवति । तथा सिद्धान्तशेखरे—

भौतिकी नैष्ठिकी चेति द्विधा स्याच्छिवधर्मिणी ॥ इति ॥

आद्या भौतिकी द्विधा द्विरूपा । तत्र आद्या लौकिकी इति नामधेया लोकधर्मो वैदिकादिः तद्धर्मसहितः शिवधर्मो लोकधर्मः । तत्सहिता लोकधर्मिणी । लोकधर्मिण्याः फलमाह — देहोर्ध्वाष्टगुणर्धिदा देहोर्ध्वं शरीरपातानन्तरम् अष्टगुणर्धिदा अणिमाद्यष्टगुणसमृद्धिदा—

अणिमा महिमा चैव गरिमा लघिमा तथा ।
ईशित्वं च वशित्वं च प्राप्तिः प्राकाम्यमित्यपि ॥

इति गुणाष्टकम् । इष्टभुवने स्वेष्टभुवने सद्भोगदा सम्यग्भोगकरा, साधके साधकविषये लोकशिवधर्मिण्या दीक्षितास्साधका एवेति साधकलक्षणमप्युक्तम् भवति । उक्तं च —

भोगभूमिषु सर्वासु दुष्कृतांशे हते सति ।
देहोत्तराणिमाद्यर्थं शिष्टेष्टा लोकधर्मिणि ॥ इति ॥

अन्या द्वितीया शिवधर्मिणीत्यभिधा नामधेययुक्ता यस्यां शिवधर्मिण्यां कृतायां त्यक्तलौकिकवैदिकाचारशिवधर्मानुष्ठानतत्पर एवात्मा भवति सा दीक्षा शिवधर्मिणीत्युच्यते । शिवधर्मफलभोगानन्तरमात्मनः सर्वज्ञतादिधर्माविर्भावो भवतीत्यर्थः । शिवधर्मिण्यणोर्मूलं शिवधर्मफलाश्रयः । इत्युक्तत्वात् । तत्र तावच्छिवधर्मिणी लिङ्गिनां शिखाच्छेदसमायुक्ता । लोकधर्मिणी गृहस्थानां शिखाच्छेदरहिता । उक्तं च—

द्वेधा निर्वाणदीक्षा च लौकिकी शिवधर्मिणी ।
गृहिणां लौकिकी ज्ञेया लिङ्गिनां शिवधर्मिणी ॥ इति ॥

शिखाच्छेदो न यत्रास्ति दीक्षा सा लोकधर्मिणी ।
शिखाखण्डनसंयुक्ता दीक्षा सा शिवधर्मिणी ॥ इति ॥

तथा अन्यत्रापि—

दीक्षया लोकधर्मिण्या गृहस्थान् दीक्षयेद् गुरुः ।
तथा वै शिवधर्मिण्या दीक्षयेच्च तपोधनान् ॥

शिखाच्छेदसमायुक्ता दीक्षा सा शिवधर्मिणी ॥ इति ॥

शिखाच्छेदं विना यत्र ज्ञेया सा लोकधर्मिणी ।
शिवधर्मिणमाशोध्य योजयेत्परमे पदे ॥

देहपाते विमोक्षः स्यात् समयाचारपालनात् ।
लोकधर्मिणमारोप्य प्रते भुवनकर्तरि ॥

तद्धर्मापातनं कुर्यात् शिवे वा मुक्तिकाङ्क्षिणम् ।
तत्त्वे सादाशिवे भोगो लयस्तत्त्वे पदे परे ॥ इति च ॥

आद्या भौतिकी सबीजाह्वया सबीजेतिनामधेयसहिता । बीजत्वं नाम दीक्षया विहितफलस्य साधनभूतसमयाद्याचारानुष्ठानापेक्षत्वम् । तत्सहितत्वात् सबीजा । शक्तानां नित्यनैमित्तिकादिसमयानुष्ठानकरणे समर्थानामेव सबीजा कर्तव्येति शेषः । तथा वरुणशिवेन—

विदुषां च समर्थानां सबीजा परिकीर्तिता ॥ इति ॥

अपरा नैष्ठिकी अशक्तविषये समयाद्यनुष्ठानकरणेषु असमर्थबालमूढवृद्धाङ्गनादिविषये निर्बीजिकाख्या निर्बीजनामधेया समयाद्यनुष्ठानकरणाभावेनापि बालादीनां मोक्षप्रदा निर्बीजिकेत्यर्थः ।

बालबालिशवृद्धस्त्रीभोगभुग्व्याधितात्मनाम् ।
भवेन् निर्बीजिका दीक्षा समयाचारवर्जिता ॥ इत्युक्तत्वात् ।

बालिशो मूढः । बालिशो बालको मूढ इति नानार्थः । तथाशब्देन शुद्धाध्वभोगकाङ्क्षिणां बालादीनामपि निरवधिकतपस्विनां मोक्षकाङ्क्षिणामपि निर्बीजा कर्तव्येति सूचिता भवति । उक्तं च—

निर्बीजा त्वसमर्थानां किं तु भोगरतात्मनाम् ।
दीक्षां पूर्वोदितां कृत्वा समयादिविशोधिनीम् ॥

In Public domain. Digitization Muthulakshmi Research Academy

लयं कुर्यात् परे तत्त्वे भोगाच्छुद्धाध्वनि स्मरन् ।
तैश्च भक्त्या सदा कार्यं यावज्जीवं शिवार्चनम् ॥
आचार्यस्यार्चनं तद्वत् यथाशक्त्या तपस्विनाम् ॥ इति ॥

मोक्षकाङ्क्षिणामपि तथोक्तम्—

दीक्षाभिदग्धकर्मासौ मायाविच्छिन्नबन्धनः ।
गतः परां ज्ञाननिष्ठां निर्बीजां स शिवे स्थितः ॥
न तस्य नियमैः कार्यं न वा लिङ्गार्चनेन तु ॥
न तीर्थक्षेत्रगमनैः न च शारीरयन्त्रणैः ॥ इति ॥

अथ सबीजापि द्विधा मता साधिकारनिरधिकारभेदेन । तत्र साधिकारा साधकाचार्ययोः दीक्षा स्थापनादिकर्मसु तत्तत्कर्मकरणाधिकारप्रदा । निरधिकारा तु समयिनां पुत्रकाणां च दीक्षास्थापनादिकर्मसु तत्तत्कर्मकरणानधिकारप्रदा । उक्तं च—

साधिकारा सबीजा सा यया स्यादधिकारिता ।
साधकाचार्ययोर्यस्माद्दीक्षा स्थापनसिद्धिषु ॥

द्वयोरनधिकारित्वात् सा दीक्षाऽनधिकारिणी । इति । असमर्थानां समयाचारवर्जिता या निर्बीजा सा च सद्योनिर्वाणा असद्योनिर्वाणा चेति द्विधेत्याह—रुजो मलस्य पाके परिपक्वे तीव्रतरे अत्यन्ततीव्रे सति ईशभक्ते अत्यन्तविरक्ते नरे मनुष्ये स्थिता विद्यमाना परिशोधितस्वसमयाचारा दीक्षानन्तरं नित्यनैमित्तिकादिषु विधीयमानसमयाचारशोधनयुक्ता निर्बीजा सद्योनिर्वाणा । दीक्षासमाप्त्यनन्तरमेव देहपातं कृत्वा मोक्षप्रापिकेति यावत् । प्रारब्धदेहपातानन्तरं मोक्षप्रदा असद्योनिर्वाणेत्यर्थः । तथा सिद्धान्तशेखरे—

अथ निर्बीजिका दीक्षा द्विधा भिन्ना निगद्यते ।
सद्योनिर्वाणदा त्वाद्या चिरान्निर्वाणदापरा ॥
प्रारब्धसञ्चितागामिकर्मजालं विशोध्यते ।
ययात्यन्तं विरक्तानां सद्योनिर्वाणदा तु सा ॥
प्रारब्धकर्मणां भोगात् यया मुक्तिमनन्तरम् ।
यान्ति बालादयस्सेयं चिरान्निर्वाणदा भवेत् ॥ इति ॥

पुनरपि निराधारसाधारभेदेन दीक्षा द्विधेत्याह—विज्ञालयाकलात्मसु शिवेनैव क्रियमाणा या दीक्षा सा निराधारेत्युच्यते । निरधिकरणं निराधारः साधिकरणं साधारः आधारोऽधिकरणमधिष्ठानं स्थानं आचार्यः, तेन आधारेण विरहितेन परशिवेन । तीव्रशक्त्या या दीक्षा क्रियते सा दीक्षानिराधारेत्यर्थः । सकलात्मनां गुरुमूर्तिमधिष्ठाय शिवेनैव क्रियमाणा या दीक्षा सा दीक्षा साधारा । आचार्यमात्रमधिकरणं । शिव एव सकलात्मनां गुरुमूर्तिमधिष्ठाय दीक्षाकरः शिवादन्यस्य मलादिपाशविश्लेषणे सामर्थ्यासंभवादित्यभिप्रायः । उक्तं च—

सेयं दीक्षा द्विधा भिन्ना साधाराधारवर्जिता ।
आचार्यमन्तरेणैव क्रियते शम्भुनैव या ॥
विज्ञानाकलकस्यापि प्रलयाकलकस्य च ।
तीव्रशक्तिनिपातेन दीक्षा साधारवर्जिता ॥
गुरुमूर्तिं समाश्रित्य मन्दशक्तिनिपातनात् ।
कुरुते सकलस्येशः साधारां तामिमां विदुः ॥ इति ॥

पूर्वोक्तदीक्षाभेदः साधारदीक्षाविषय एव । 'इयं चतुर्विधा दीक्षा साधारा शिवशासना ।' इत्युक्तत्वात् । दीक्षासंस्कारस्तावत् शरीरस्य वा जातेर्वा आत्मनो वेति सन्देहनिरासार्थमाह—न च तनोः । अत्र शैवसिद्धान्ते वैदिकद्विजवच्छरीरस्य दीक्षासंस्कारो न विधीयत इति । जातेश्च ब्राह्मणादेर्न विधीयते । किन्तु शैवात्मनः अनादिमलकुण्ठितस्य आत्मनः शिवत्वप्रतिपादनार्थं दीक्षासंस्कारो विधीयते इति शैवात्मन इति मूलकारेणोक्तम् । वैदिकद्विजत्वं शरीरस्यैव उक्तम् । न चात्मनः । तथा श्रुत्यर्थप्रतिपादकस्मृतिवाक्यम्—

कार्यं शरीरसंस्कारापादनं प्रोक्षणादितिगर्भैः होमैर्जातकर्मचौलमौञ्जीबन्धनैरिति । जडत्वात् देहस्य संस्कारो नाभिमतः । ब्राह्मणादिजातौ संस्कारेण क्रियमाणायां तज्जातौ एकस्मिन् पुरुषे संस्कारेण युक्ते सति तेनोत्पन्नाः पुत्रादयः संस्कृता एव भवन्ति । तथा संस्कृतयो लोके न विहिताः । तस्माज्जातेर्नाभिमतः । तस्मादत्र आत्मनः अनादिमलपरिहरणाय संस्कारोऽभिमतः ॥ न शरीरस्य न जातेश्च । उक्तं च—

न जातेर्न शरीरस्य संस्कारः प्राणिनो मतः ।
यदि जातेस्तदैकस्मिन् दीक्षिते खलु दीक्षणम् ॥

In Public domain. Digitization Muthulakshmi Research Academy

प्राप्तं तेन न जातेस्तु जडत्वात्तनोर्मितः ।
चिद्रूपेऽनुग्रहं प्राह सर्वानुग्राहकश्शिवः ॥ इति ॥

तथा कालोत्तरे—

न शरीरस्य संस्कारो न जातेर्न च कर्मणः ।
आत्मनः कारयेद्दीक्षामनादिमलकुण्ठिनः ॥
निरोधस्तस्य कर्तव्यो मन्त्रैश्च विषशक्तिवत् ।
दीक्षैव मोक्षदा पुंसां चिदचिद्व्यक्तिकारिणी ॥ इति ॥ ५८ ॥

दीक्षाकालमासनक्षत्रादिनिर्णयमाह—काल इति ॥

काले वार्षिकपौषचैत्ररहिते देवोत्सवे दामने
सङ्क्रान्तौ विषुवेऽयने ग्रहणयोर्दीक्षा पवित्रोत्सवे ।
मैत्रार्कानिलसौम्यपैत्रनिर्ऋतीपूषाख्यशाङ्गीश्वरे
जैवं रोहिणिकोत्तरत्रयमथो भौमार्किवारेऽशुभम् ॥ ५९ ॥

वार्षिकपौषचैत्ररहिते काले दीक्षा कर्तव्येति शेषः । वार्षिकचैत्रादिमासद्वन्द्वस्य यथाक्रमं वसन्तग्रीष्मवर्षाशरद्धेमन्तशिशिरऋतुत्वेनगणनात् वर्षर्तुः श्रावणभाद्रपदाविति यावत् । पौषः पुष्यमासः चैत्रश्च दीक्षाकर्मणि निन्दितः । शेषेषु मासेषु दीक्षा कार्या । तथा सिद्धान्तशेखरे—

शरत्काले च वैशाखे दीक्षा श्रेष्ठफलप्रदा ।
फाल्गुने मार्गशीर्षे च ज्येष्ठे दीक्षा च मध्यमा ॥
आषाढे माघमासे च कन्यसा समुदाहृता ।
निन्दितश्श्रावणश्चैत्रः पुष्यो भाद्रपदस्तथा ॥ इति ॥

शरत्काल इति अश्वयुक्कार्तिकौ मासौ गृह्येते । विहितमासेष्वपि अधिमासगुरुशुक्रमौढ्यमासक्षयादिसंभवे दीक्षा न विहिता ।

दीक्षादिस्थापनं चैव पवित्रादि शतक्रतोः ।
अधिमासे न कुर्वीत यदीच्छेच्छुभमात्मनः ॥
नष्टे चान्द्रौ तथा शुक्रे गुरौ बाल्यमयं गते ।
प्रतिष्ठादिशुभारम्भं दूरयात्रां न कारयेत् ॥ इति ॥

(अनुवर्तते)

இரிஷிவிந்தக் குறவஞ்சி

(Vol. XVII—No. 2—பக்கம் 40-ன் தொடர்ச்சி)

விருத்தம்

விடையுவந் தேறுமீசன் விந்தையிற் சிங்கன்முன்னே
பெடைப்புரு வோடுசேவல் பிரிவிலா திருக்கக்கண்டு
நடையுடைச் சிங்கிதன்னை நயந்தனன் காமனெய்த
படையினுன் மெலிந்துவாடிப் பரதவித் தியம்புவானே.

விருத்தம்

பக்கிகா ளும்மைநாடி பாருகற்கண்டு தேன்பால்
முக்கனி யொத்தசொல்லாள் முருந்தெனு முரற்சிங்கி
புக்கிய விடங்காணுமற் புஷ்பபா ணத்தாலெனுந்தேன்
மைக்கண்டன் விந்தையீசன் வரையினிற் காட்டிடீரே.

தரு—சவுராட்டிரம்

பக்கிகளே விந்தைநாட்டில்—உமைப்
பகையேன் சிங்கியைக்கண் காட்டீர்
சிக்குங் கண்ணியைக் குத்தேனோ—இனி
சினேகமாயுமை யெண்ணினேனே
கொண்டற் குழற்காட்டுமளியே—அந்தக்
கோதையைக் காட்டிடுவளியே
கண்டத் தொனிக் காட்டுங்குயிலே—நீ
காட்டுவாய் சிங்கிதன் னெறியிலே
சாயலைக் காட்டிய மயிலே—நீ
சாற்றவள் சொல்லிய பயிலே
வாயிதழ்க் காட்டிந்திர கோபமே—ஒரு
வார்த்தை சொல்லாதென்ன கோபமே
வனமுலை காட்டுஞ் சகோரமே—எழின்
மாதினைக் காட்டுப காரமே
மென்னடை காட்டிய வன்னமே—மட
மெல்லியைக் காட்டுமென் முன்னமே

In Public domain. Digitization Muthulakshmi Research Academy